

Η χώρα των Ελλήνων...¹

Στα 75α γενέθλια του Βάλτερ Φισάμπερ, εκ των υστέρων

1ο μέρος: Στις αρχές της δεκαετίας του 90: Λαμβάνοντας την ευρωπαϊκή ορμή

Η αρχή: Ένα πολυκατάστημα

Η προσωπική μου “ελληνική ιστορία” ξεκίνησε τη χρονιά 1991 με την επίσκεψή μου σε ένα πολυκατάστημα: το γνωστό *Μινιόν*, στο κέντρο της Αθήνας, μεταξύ των οδών Πατησίων και Δώρου, πολύ κοντά στην πλατεία Ομονοίας. Το παραδοσιακό αυτό σπίτι είχε ήδη πίσω του μία ιστορία γεμάτη αλλαγές: το 1983 είχε κρατικοποιηθεί εξαιτίας υψηλών χρεών και το 1991 είχε αγοραστεί πάλι πίσω από τον παλιό ιδιοκτήτη του. Ήταν αυτό που οδήγησε στην ιδέα του “shop-in-shop”. Το πολυκατάστημα βρισκόταν στη διαδικασία εκσυγχρονισμού: αυτό ήταν ενδιαφέρον για εμάς, διότι το *Μινιόν* θα έπρεπε να είναι μία από τις πέντε μελέτες περίπτωσης στην Ελλάδα για την ανάπτυξη και τη σημασία της επιχειρηματικής επαγγελματικής κατάρτισης, στο πλαίσιο του μεγάλου ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος FORCE², το οποίο διεξήχθη σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις. Οι τότε προσπάθειες εκσυγχρονισμού, στις οποίες εντάσσονταν και επιπλέον μέτρα μορφωτικής εξέλιξης, δεν έδειχναν την επιθυμητή επιτυχία, μιας και ταυτόχρονα μεγάλα σούπερ μάρκετ³ άνοιξαν τις πόρτες τους στα προάστια της Αθήνας. Το 1998 ήρθε, μετά από 60 χρόνια, το τελικό κλείσιμο του *Μινιόν*.-

Μέχρι την πραγματοποίηση αυτής της μελέτης περίπτωσης στην Αθήνα, η Ελλάδα δεν ήταν ουσιαστικά καταγεγραμμένη στον προσωπικό και επαγγελματικό μου ευρωπαϊκό χάρτη. Σίγουρα ως γενιά του '68 είχαμε ακούσει για το πραξικόπημα των συνταγματαρχών, των οποίων η επτάχρονη δικτατορία έληξε το 1974. Είδαμε την ταινία “Z”, η οποία βγήκε στους κινηματογράφους το 1969 και ακούσαμε τη μουσική του Μίκη Θεοδωράκη. Σε αντίθεση με την περίπτωση της Ισπανίας οι γνώσεις μου για την Ελλάδα ήταν επιφανειακές, μέχρι αυτό το πρώτο ταξίδι το 1991. Στη συνέχεια όμως ξεκίνησε μία γρήγορη και έντονη αναπλήρωση, για την οποία σε αυτά τα χρόνια, δύο άτομα ήταν ιδιαίτερα σημαντικά: η Σουζάνε Μπάουζινγκερ και ο Βάλτερ Φισάμπερ. Οι τελευταίοι μου έδωσαν κατεύθυνση και ουσία, στην ήδη αναπτυγμένη πείρα που είχα από Ισπανία και Ολλανδία και από την Ομάδα Εργασίας „European Network Work&Education”⁴, ώστε να αξιοποιήσω άλλες χώρες.

¹ Ολόκληρο το απόσπασμα από την Ιφιγένεια εν Ταύροις („Iphigenie auf Tauris“) του Βόλφγκανγκ Γκάιτε αναφέρει: “και μακρές μέρες στέκω στο ακρογιάλι, με την ψυχή ζητώντας των Ελλήνων τη χώρα”. Εδώ χρησιμοποιείται ως ειρωνική αναφορά για μία παράξενη εικόνα της Ελλάδας, η οποία είχε και έχει μακρά παράδοση που καλλιεργείται μέχρι σήμερα για παράδειγμα στον λόγο περί κρίσης για την Ελλάδα.

² Η ευρωπαϊκή πρωτοβουλία χρηματοδότησης FORCE από το 1990 στοχεύει για πρώτη φορά στην ανάπτυξη ενδοεπιχειρησιακής επιμόρφωσης σε διάφορους πολλά υποσχόμενους οικονομικούς τομείς. Για το σκοπό αυτό διεξήχθησαν τομεακές μελέτες σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, οι οποίες με τη σειρά τους βασίστηκαν σε διάφορες λειτουργικές μελέτες. Η μεθοδολογία γι' αυτό, προέρχεται από το Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών του Ντόρτμουντ, το οποίο συνεργάστηκε στενά με το νεοσύστατο CIREM στη Βαρκελώνη (Oriol Homs). Το CIREM ανέλαβε την πρώτη τομεακή μελέτη στο λιανικό εμπόριο.

³ Με τα συστήματα “cash & carry”: καταβολή μετρητών και παραλαβή, μια μορφή διανομής για τους χονδρεμπόρους και τους λιανοπωλητές που παραχωρούν τη λειτουργία και ιδιαίτερα την παρουσίαση των προϊόντων τους κι έτσι, ως ένα βαθμό, περνάει η εξοικονόμηση κόστους στους πελάτες.

⁴ Με την γενική διεύθυνση για τη μελέτη του ευρωπαϊκού τομέα σχετικά με την περαιτέρω κατάρτιση στο λιανικό εμπόριο στο πρόγραμμα FORCE της Ε.Ε., άνοιξε μία εκτεταμένη ευρωπαϊκή ερευνητική δραστηριότητα. Οι επαφές που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες θα μπορούσαν να συνδεθούν με ένα πρώιμο ευρωπαϊκό

Κατά την εξέταση των εγγράφων μου, προέκυψε επίσης ότι υπήρχαν τρεις περίοδοι κατά τις οποίες η Ελλάδα είχε ιδιαίτερη σημασία για μένα και το έργο μου, δηλαδή το πρώτο μισό της δεκαετίας του '90 και το πρώτο εξάμηνο του 2000 και ακόμη το πρώτο μισό της δεκαετίας του '10, με αρκετές ανεπιτυχείς προσπάθειες για να ξεκινήσουν κοινά πρότζεκτ στην Ελλάδα.

Η Σουζάνε και ο Βάλτερ

Τον Βάλτερ Φισάμπερ τον γνώρισα μέσω της Σουζάνε Μπάουζινγκερ. Η Σουζάνε Μπάουζινγκερ κι εγώ συναντηθήκαμε στο πλαίσιο ενός πρότζεκτ για κοινωνικές ομάδες που πραγματοποίησε ο Μίκαελ Βέστερ στο Ανόβερο τη χρονιά 1990. Ο Ράινερ Λίχτε κι εγώ συμμετείχαμε σε μία μελέτη περίπτωσης στο Ομπερχάουσεν και σε μία μελέτη περίπτωσης στο Ρόιτλινγκεν.

Την εποχή εκείνη ζούσε στην Αθήνα και εργαζόταν ως Βοηθός Σύνταξης στο τοπικό γραφείο του ARD. Η σχέση της με την Ελλάδα είχε ξεκινήσει με δραματικό τρόπο: το 1972, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, ταξίδεψε στην Αθήνα με φίλους για να δώσει βοήθεια σε κάποιον ελληνογερμανό αντιπολιτευόμενο. Αυτό αποδείχθηκε όμως ότι ήταν παγίδα: συνελήφθησαν, φυλακίστηκαν χωρίς δίκη και υποβλήθηκαν σε σκληρή πίεση με βασανιστήρια και τελικά καταδικάστηκαν σε κάποιους μήνες φυλάκισης⁵.

Όταν το πρότζεκτ λιανικής πώλησης του FORCE συγκεκριμενοποιήθηκε, της ζήτησα να μου δώσει ερευνητικές επαφές στην Αθήνα και με έφερε σε επαφή με τον Βάλτερ Φισάμπερ. Η επικοινωνία μου μαζί του διευκολύνονταν πάρα πολύ, από το γεγονός ότι είχε ζήσει, είχε σπουδάσει και είχε εργαστεί στην Κολωνία για μεγάλο χρονικό διάστημα, μεταξύ άλλων και στην περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας. Το γεγονός ότι μιλούσε γερμανικά ήταν μία τεράστια βοήθεια για μένα, καθώς αυτό διευκόλυνε την επικοινωνία μου με την Ελλάδα, κατά κάποιο τρόπο με έκανε να νιώθω πιο άνετα, αλλά είχε και ως αποτέλεσμα να μην μπω στη διαδικασία να μάθω ελληνικά, κάτι για το οποίο ακόμη ντρέπομαι ως ένα βαθμό.

Με το πέρασμα των χρόνων γνώρισα πολύ καλά τον Βάλτερ. Είναι ένας από τους παλαιότερους και καλύτερους μου φίλους πλέον. Ο τρόπος με τον οποίο μου παρουσίασε σταδιακά την Ελλάδα, όπως αυτός την είδε, ήταν μία πολύ ωραία εμπειρία⁶. Αυτό που βρισκόταν ήδη στο προσκήνιο κατά τη διάρκεια των πρώτων συναντήσεών μας ήταν ότι ανήκε στη μικρή εκείνη ελληνική μερίδα ανθρώπων, οι οποίοι προετοίμασαν στις Βρυξέλλες την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η οποία πραγματοποιήθηκε την 1η Ιανουαρίου 1981, ως δέκατη χώρα μέλος και μάλιστα πριν από την Ισπανία και την Πορτογαλία, οι οποίες προσχώρησαν το 1986.

Όταν ο Βάλτερ Φισάμπερ επέστρεψε στην Αθήνα και ίδρυσε ένα γραφείο έρευνας και συμβουλευτικής – VfA –, ίσως δεν είχε την αισιοδοξία, όπως μου φαινόταν εκείνη τη στιγμή, αλλά τις ελπίδες που προήλθαν από τις Βρυξέλλες που ήταν συνδεδεμένες με την ένταξη στην

δίκτυο συνεργασίας, το *Euronet Work & Education*, το οποίο στην κορυφή του περιελάμβανε ερευνητικά ιδρύματα σε 10 ευρωπαϊκές χώρες και λειτούργησε καλά για αρκετά χρόνια.

⁵ „Eine Freude, dich leiden zu sehen“. Ein deutscher Student berichtet: ein halbes Jahr in Athener Gefängnissen (“Είναι χαρά μου να σας βλέπω να υποφέρετε.” Ένας Γερμανός φοιτητής διηγείται: μισό χρόνο στις φυλακές της Αθήνας), στο: Die Zeit 01/1973

⁶ Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, έφερα και τον μικρό μου γιο, τον Μόρτεν μαζί μου στην Αθήνα. Θυμάμαι μια εικόνα: Επισκεπτόμαστε μια ταβέρνα με ελληνική ζωντανή μουσική: ενώ ο Βάλτερ τραγουδάει όλα τα τραγούδια από το λαρύγγι του, ο Μόρτεν κοιμάται στην αγκαλιά μου, εξαντλημένος από τις πολλές εντυπώσεις αυτού του ταξιδιού.

Ε.Κ., δηλαδή ότι η δημοκρατία θα διασφαλιζόταν και η χώρα θα εκσυγχρονιζόταν πλήρως. Στο σημείο αυτό και με όλο το σεβασμό, θα τον χαρακτηρίζα ως έναν πεπεισμένο αριστερό Έλληνα πατριώτη⁷.

Η ματιά των δύο για την Ελλάδα, στην οποία ζούσαν, δεν θα μπορούσε να μην διαφέρει. Ενώ η Σουζάνε μάλλον παρατήρησε τα προβλήματα που αφορούσαν την πολιτιστική και πολιτική ιστορία της χώρας⁸, ο Βάλτερ αναζητούσε κυρίως νέες επιλογές σχεδιασμού στον τομέα της εκπαίδευσης, της κατάρτισης και της αγοράς εργασίας, οι οποίες προέκυψαν ή θα μπορούσαν ή έπρεπε να προκύψουν από την ένταξη στην Ε.Κ. Εξάλλου, η προσχώρηση είχε γίνει δέκα χρόνια πριν να συναντηθούμε. Οι ελπίδες του για αλλαγές ώθησης από την Ευρώπη εκφράστηκαν επίσης από το γεγονός ότι εντάχθηκε στο ευρωπαϊκό μας δίκτυο „Work&Education“ το γραφείο έρευνας και συμβουλευτικής – VfA – του. Αυτές οι διαφορετικές οπτικές των δύο και οι διαφορετικές τους κοινωνικές σχέσεις δημιουργούσαν σε εμένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μου επέτρεπαν μία όλο και πιο διαφοροποιημένη κατανόηση της ελληνικής πραγματικότητας.

Εν κινήσει, με πρότζεκτ των ευρωπαϊκών κοινωνικών εταιρών

Επαγγελματικά, η πρώτη μου είσοδος στον κόσμο της εργασίας στην Ελλάδα ήταν μέσω περιπτωσιολογιών μελετών για την περαιτέρω επαγγελματική κατάρτιση στον τομέα του λιανικού εμπορίου, ενώ στις εμπειρικές μου προσεγγίσεις κυριάρχησε ο βιομηχανικός τομέας στην Ισπανία.

Στο φόντο των διαρθρωτικών αλλαγών στην ελληνική οικονομία από την είσοδό της στην Ε.Κ. το 1981, με μία συρρίκνωση του βιομηχανικού τομέα, την κρίση στη γεωργία και την αυξανόμενη κυριαρχία των υπηρεσιών και του τουρισμού, πιθανότατα δεν ήταν κακή η ανάμειξή μου. Σύντομα, ακολούθησαν περαιτέρω εμπειρικά πρότζεκτ, τα ποία στο πλαίσιο του προγράμματος FORCE, επέκτειναν αυτή μου την ενασχόληση. Ταυτόχρονα, διαδραμάτισε ειδικό ρόλο, το γεγονός ότι το πρόγραμμα FORCE προέβλεπε τη συμμετοχή των οργανώσεων των κοινωνικών εταιρών σε κάθε τομέα κάθε εμπλεκόμενης χώρας.

Επιπλέον, το ίδρυμα Hans-Böckler-Stiftung της Γερμανικής Συνομοσπονδίας Συνδικαλιστικών Σωματείων και η Μονάδα Προσόντων υιοθέτησαν ένα είδος συνεργασίας και ταυτόχρονα προώθησαν συγκριτικά ερευνητικά προγράμματα για να ενσωματώσουν την περαιτέρω κατάρτιση στις αντίστοιχες βιομηχανικές σχέσεις. Αυτές οι δύο με έφεραν σε επαφή με την ελληνική συνδικαλιστική συνομοσπονδία ΓΣΕΕ και το ερευνητικό της ινστιτούτο. Έτσι προέκυψε μία επαναλαμβανόμενη συνεργασία με τη ΓΣΕΕ σε διάφορα πρότζεκτ. Όλα αυτά, επέτρεψαν μία βαθύτερη κατανόηση της σχέσης εργοδότη-εργαζόμενου και τη δομής, της παράδοσης και του ρόλου των ελληνικών συνδικάτων.

Ως δεύτερη προέκταση μπορεί να θεωρηθεί η ενασχόληση με το εκπαιδευτικό σύστημα και την επαγγελματική κατάρτιση στην Ελλάδα, γιατί αυτό ήταν απαραίτητο, ώστε να κατανοήσει κανείς σε ποιο βαθμό βασίστηκε η ενδοεπιχειρησιακή επιμόρφωση. Αυτό ήταν τότε ένα από τα πεδία που η εξειδίκευση του Βάλτερ κάλυψε λαμπρά και έγινε ένας από τους σημαντικούς τομείς της συνεργασίας μας από τεχνικής άποψης, ενώ ο Βάλτερ παρέμεινε στο περιθώριο στο

⁷ „Où que me porte mon voyage, la Grèce me blesse ». Η Μελίνα Μερκούρη τραγουδάει στην εξορία στίχους του Γιώργου Σεφέρη, ενός από τους μεγαλύτερους ποιητές της Ελλάδας, με τη μουσική του Βαγγέλη Παπαθανασίου, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Η Ελλάδα με πληγώνει: αυτό νομίζω ότι θα μπορούσε να ισχύει και για τον Βάλτερ.

⁸ Βλέπε το δοκίμιο „Moderne Skyten“ („Μοντέρνοι Σκύθες“) στο Γυμνάσιο Ούλαντ στο Τούμπινγκεν το 2001: Schulwege. Jubiläumsbuch des Uhland-Gymnasiums, Tübingen, S. 229-235

πλαίσιο του προγράμματος FORCE.

Οι εμπειρικές εκτιμήσεις μου ολοκληρώθηκαν σε αυτή την πρώτη περίοδο το 1996 με μία συμπληρωματική μελέτη για το λιανικό εμπόριο, η οποία συντονίστηκε από την Τίνα Βερτζελέτου από το CEDEFOP με θέμα τις “μικροεπιχειρήσεις”. Εδώ συμμετείχαν και πολλές ελληνικές εταιρείες και αν θυμάμαι σωστά συμμετείχα μόνο εν μέρει στην έρευνα, αλλά τουλάχιστον πλήρως στην αξιολόγηση.

Αθήνα 1

Κατά συνέπεια, κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990, είχα την εξαιρετική ευκαιρία να γνωρίσω γρήγορα και εντατικά σημαντικές πτυχές της ελληνικής κοινωνίας και την καθημερινή ζωή. Η Αθήνα δεν ήταν μόνο ο τόπος όπου κατοικούσα κατά τη διάρκεια της παραμονής μου και που αποτελούσε το σπίτι της Σουζάνε Μπάουζινγκερ και του Βάλτερ Φισάμπερ, αλλά ήταν και οι εκπρόσωποι των Οργανισμών που θα συμμετείχαν στην έρευνα πεδίου, όπως επίσης η Αθήνα⁹, ήταν ως πόλη, μια ιδιαίτερη πρόκληση που μου άρεσε, ώστε να καταλάβω τη δομή της, τις ιδιαιτερότητές της και την ανάπτυξή της.

Αυτό είχε επίσης να κάνει με το γεγονός ότι, σε διαφορετικά πλαίσια, αυτού του κομματιού της επαγγελματικής μου ζωής, είχε γίνει ζήτημα το ίδιο το θέμα “πόλη”: από τη μία μέσω της μελέτης του Ομπερχάουσεν, ως μία πόλη σε βαθιά διάλυση που χαρακτηρίζεται από χάλυβα και άνθρακα¹⁰, και από την άλλη μέσω της παραμονής μας στην μητρόπολη της Βαρκελώνης και την τυχαία περίπτωση, να είμαστε σε θέση να μπορούμε να μελετήσουμε τις μεγάλες αλλαγές στον αστικό χαρακτήρα της¹¹ που συνδέονται με τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1992. Με αυτόν τον τρόπο το βλέμμα μας επικεντρώθηκε ήδη στις αστικές εξελίξεις και αποτέλεσε στα χέρια μας ένα σίγουρο εργαλείο για την ανάλυσή μας.

Στην Αθήνα ήμουν επίσης, όταν το Μάρτιο του 1994 ήρθε το μήνυμα, ότι η Μελίνα Μερκούρη¹² πέθανε στη Νέα Υόρκη. Λίγες ημέρες μετά έγινα μάρτυρας μιας κηδείας πομπής ενός περίπου εκατομμυρίου ανθρώπων, οι οποίοι την αποχαιρέτησαν από την Αθήνα. Το γεγονός αυτό με συγκίνησε ιδιαίτερα. Σήμερα σκέφτομαι ότι οι άνθρωποι πίστευαν ότι με το θάνατό της, ήρθε και το τέλος μιας εποχής, ότι η αντίσταση στη στρατιωτική δικτατορία συνδέθηκε με την ελπίδα της δημοκρατικής εδραίωσης και υπεράσπισης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της σεμνότητας.

Μαθαίνοντας να κατανοούμε το παρόν μέσω του δραματικού παρελθόντος: η δικτατορία των συνταγματαρχών και ακόμη πιο πίσω: ο εμφύλιος και η γερμανική κατοχή

Η γνωριμία με την Σουζάνε Μπάουζινγκερ και η κατ' επέκταση φιλία με τον Βάλτερ Φισάμπερ, είχαν ως αποτέλεσμα να ανοίξουν επίσης τα μάτια μου σε ότι αφορά στην δύσκολη ελληνική ιστορία, αρχικά σε σχέση με τη δικτατορία των συνταγματαρχών. Ο Βάλτερ μου έδειξε τα μέρη που φέρουν αναμνήσεις, επισκεφθήκαμε μαζί το Πολυτεχνείο στη μνήμη της εξέγερσης των φοιτητών το 1974. Εγώ, γνώριζα για τη γερμανική κατοχή της Ελλάδας και τον εμφύλιο πόλεμο που επακολούθησε. Αλλά μόνο σταδιακά συνειδητοποίησα πόσο βάνανυση ήταν η γερμανική

⁹ u.a. Alexander Klapp 2019. Mythos Athen, in Lettre International 125, Sommer 2019

¹⁰ Kruse, Wilfried; Lichte, Rainer (Hrsg.): Krise und Aufbruch in Oberhausen. Zur Lage der Stadt und ihrer Bevölkerung am Ausgang der achtziger Jahre; Oberhausen

¹¹ Wilfried Kruse, Eckehard Ehrenberg 2000: Soziale Stadtentwicklung durch große Projekte? Münster

¹² Για την ίδια και τη σχέση της με τον Ζιλ Ντασέν, βλ. „Seelenverwandte aus fremden Welten“ in. Neue Zürcher Zeitung vom 23.11.2014

κατοχή. Ο Βάλτερ κι εγώ επισκεφθήκαμε μαζί, αρχές του 2000, μέσω Πατρών τα Καλάβρυτα, η οποία ουσιαστικά είναι μία μικρή πόλη που έχει σήμερα περίπου 2.000 κατοίκους και έχει αυξηθεί σε περίπου 11.000 κατοίκους με την ενσωμάτωση δήμων. Το μέρος αυτό είναι 30 χιλιόμετρα μακριά από τη βόρεια ακτή της χερσονήσου της Πελοποννήσου και 75 χιλιόμετρα μακριά από την Πάτρα, σε υψόμετρο περίπου 740 μέτρων, πλαισιωμένο από ορεινούς όγκους. Στο πλαίσιο μίας ενέργειας αντιποίνων της γερμανικής Βέρμαχτ και των Ες-Ες, τον Δεκέμβριο του 1943, εκτελέστηκαν σχεδόν 500 άντρες ηλικίας άνω των 12 ετών και το χωριό κάηκε. Το ρολόι στο καμπαναριό της εκκλησίας σταμάτησε.

Ο κόσμος μέσα στον οποίο μεγαλώνει ο Βάλτερ

Ο Βάλτερ γεννήθηκε το 1943. Από την άνοιξη του 1941 έως το Φθινόπωρο του 1944, η Ελλάδα βρισκόταν κάτω από γερμανική και βουλγαρική και κατά διαστήματα κάτω από ιταλική κατοχή¹³. Ήταν ένα σκληρό και κυρίως από τη γερμανική πλευρά ανυπόκριτα βάρβαρο καθεστώς κατοχής¹⁴, το οποίο το Χειμώνα 1941/42 πυροδότησε έναν από τους χειρότερους λιμούς που υπήρχαν στην Ευρώπη και έναν τρομερό πληθωρισμό. Και οι δύο επιδεινώθηκαν στον βουλγαρικό χώρο κατοχής με τον “εκβουλγαρισμό”, μία εθνική επανεγκατάσταση. Το μεγαλύτερο μέρος της ζωντανής εβραϊκής κοινότητας στη Θεσσαλονίκη απελάθηκε στην Πολωνία και δολοφονήθηκε στο Άουσβιτς. Από τους 70.000 Έλληνες Εβραίους, μόνο 10.000 επέζησαν της κατοχής. Η Βέρμαχτ και τα ένοπλα Ες-Ες διενήργησαν απάνθρωπες ενέργειες αντεκδίκησης ενάντια στη μαζική αντίσταση όσων ήταν υπό την καθοδήγηση του Κομμουνιστικού Κόμματος, αλλά όχι μόνο ενάντια σε αυτούς¹⁵, όπως έγινε στα Καλάβρυτα και την Κρήτη¹⁶.

Όταν οι Γερμανοί αποχώρησαν από την Ελλάδα, τον Οκτώβριο του 1944, άφησαν πίσω τους “καμένη γη”: 1,2 εκατομμύρια Έλληνες είχαν μείνει άστεγοι, 5.000 σχολεία και σημαντικό μέρος του εμπορικού στόλου καταστράφηκε. Μόνο λίγοι Γερμανοί εγκληματίες πολέμου βρέθηκαν μπροστά στη δικαιοσύνη και αυτοί που όντως βρέθηκαν, απελευθερώθηκαν μετά από μερικά χρόνια. Ο Στάλιν και ο Τσόρτσιλ ενέταξαν τη Βουλγαρία στη σοβιετική και την Ελλάδα στη δυτική σφαίρα επιρροής. Αμέσως μετά το τέλος της κατοχής, υπήρχε μεγάλη δεξιά τρομοκρατία, ώστε να περιοριστεί η Αριστερά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα έναν εμφύλιο πόλεμο¹⁷, που τελείωσε το 1949 με τη νίκη της συντηρητικής κυβέρνησης, υποστηριζόμενη από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αυτό έφερε ως επακόλουθο μακρά σκοτεινά χρόνια, βίαια χτυπήματα από το πραξικόπημα των συνταγματαρχών το 1967, ο κύριος στόχος του οποίου ήταν η πρόληψη επιτυχούς εκλογής της Αριστεράς. Ως εκ τούτου, το τέλος της δικτατορίας του 1974, με τη σημαντική συμβολική διαδικασία της κατάληψης του Πολυτεχνείου Αθηνών από τους φοιτητές και την επιστροφή εκείνων που έπρεπε να πάνε στην εξορία, δεν πρέπει να υπερεκτιμηθεί ως προς τη σημασία που έχει για τη σύγχρονη ανάπτυξη της Ελλάδας.

Πώς είναι άραγε να μεγαλώνεις, ως νεαρό αγόρι με Γερμανούς συγγενείς στην Αθήνα; Ο Βάλτερ μου έλεγε, ότι μία μέρα βρήκε μία σβάστικα ζωγραφισμένη στον σχολικό του σάκο, ήταν δηλ.

¹³ Vergl. im Folgenden u.a. Richard Clogg 2015: Griechenland im Zweiten Weltkrieg, in: Ulf-Dieter Klemm, Wolfgang Schultheiß (Hg.): Die Krise in Griechenland, Frankfurt/New York, S. 285 - 298

¹⁴ Πώς γίνεται να γνωρίζω μέχρι τότε τόσα λίγα; Αυτό με έκανε σκεπτικό και με ενοχλούσε.

¹⁵ Οι γυναίκες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην αντίσταση: περισσότερες από το ένα τρίτο συμμετείχαν σε αυτήν. Για παράδειγμα υπάρχει μνημείο της Ηρώ Κωνσταντοπούλου στην Αθήνα. Πηγή: www.gedenkorte-europa.eu/de_de/article-frauen-im-griechischen-widerstand

¹⁶ Klaus Modick 2015: Der kretische Gast. Roman, München

¹⁷ Πρβλ. Επίσης μία άλλη σκληρή πτυχή του εμφυλίου πολέμου, τον ρόλο του σταλινικού Κ.Κ.: Chrónis Míssiou 1993: ... gut, bis Du früh umgekommen, Zürich

κάποιες φορές κάτι σαν “αποδιοπομπαίος τράγος”. Ο παππούς του Βάλτερ¹⁸ ήταν Γερμανός πρόξενος στην Πάτρα γύρω στο 1990, η γιαγιά ελληνογερμανίδα, η οποία εγκατέλειψε την Ελλάδα το 1945 με την αναχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων και από τότε ζούσε στην περιοχή Άλγκοϊ, την οποία ο Βάλτερ επισκέφθηκε πολλές φορές γύρω στο 1954, ταξιδεύοντας μόνος του, με το τρένο, με στάση στο Βελιγράδι και το Μόναχο¹⁹. Ο πατέρας του Βάλτερ, ως ένα παιδί της γραμμής “Πάτρας”, πέθανε, όταν ο Βάλτερ ήταν 12 χρονών. Είχε σπουδάσει Νομική και δεν ήξερε λέξη Γερμανικά. Η μητέρα του και οι συγγενείς της κατάγονταν από την Πελοπόννησο. Σε ένα από τα ταξίδια μας είδαμε επίσης έναν ελαιώνα που της ανήκε.

Η δεκαετία του '90: αισιόδοξες προσδοκίες και σταθεροποίηση χωρίς μεταρρύθμιση

Είκοσι χρόνια μετά το τέλος της στρατιωτικής δικτατορίας, δέκα χρόνια μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: αυτό είναι ένα σημαντικό πλαίσιο για το πρώτο μισό της δεκαετίας του '90, η πρώτη εντατική περίοδος της ιστορίας μου στην Ελλάδα και η σχέση μου με τον Βάλτερ Φισάμπερ. Η περίοδος αυτή ολοκληρώνεται με τις Συνθήκες του Μάαστριχ του 1992 και την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η δεκαετία του 1990 μπορεί να θεωρηθεί με διάφορους τρόπους, ως η δεκαετία κατά την οποία η “Ευρώπη” είχε θετικές προσδοκίες και η Ελλάδα ωφελήθηκε σημαντικά από την Ευρώπη με διάφορους τρόπους. Διαμορφώνεται επίσης η συνέχιση της κυριαρχίας του ΠΑΣΟΚ, του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος της Ελλάδας, το οποίο από το 1981, με μία σύντομη διακοπή από το 1990 έως το 1993, κυβέρνησε έως το 2004 την Ελλάδα. Ωστόσο, αυτή η ευρωπαϊκή ώθηση υπήρξε αμφίροπη από την αρχή,²⁰ από τότε που το ΠΑΣΟΚ εγκατέλειψε την αντίστασή του ενάντια στην ένταξη στην Ε.Κ και το ΝΑΤΟ στις αρχές της δεκαετίας του '80, γιατί έφερε πολλά ευρωπαϊκά χρήματα στην Ελλάδα, αλλά ταυτόχρονα έφερε περιορισμούς στην ελληνική οικονομία, ειδικά στη βιομηχανία και τη γεωργία, έφερε επίσης περιορισμούς προσαρμογής και ανέστειλε τον μαζικό ανταγωνισμό και ενώ τα διαρθρωτικά προβλήματα του “ελληνικού συστήματος” διατηρούνταν.

Υπό την έννοια της “σύγκλισης και εξαρτημένης πορείας” περιγράφονται στη βιβλιογραφία των Οικονομικών Επιστημών της δεκαετίας του '90, πχ. με τους τίτλους *σταθεροποίηση χωρίς μεταρρύθμιση*²¹ ή “ανάπτυξη χωρίς εξέλιξη” τα βασικά χαρακτηριστικά του μηχανισμού πίστωσης στην κατανάλωση²² πλάι στην εξουσιαστική οικονομία του συνταξιοδοτικού και την ύπαρξη μιας μεγάλης σκιάδους οικονομίας.

Ως ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του “Συστήματος της Ελλάδας” αποκαλείται συχνά η “πελατειοκρατία”²³, η οποία έφτασε στο αποκορύφωμά της κατά την πρώτη κυριαρχία του

¹⁸ Ο Βάλτερ μου διηγήθηκε αρκετές φορές την ιστορία του, αλλά έπρεπε να το παρακαλέσω να γράψει μερικά βασικά σημεία (e-mail vom 12.01.2019)

¹⁹ Το 1954, όταν έφτασε στο Μόναχο, 1954, ο διάβολος συνέχιζε την πορεία στο σταθμό, επειδή η νικηφόρα ομάδα ποδοσφαίρου της Γερμανίας είχε μόλις φτάσει στη Βέρνη. Τι περίεργη συνάντηση.

²⁰ Διάφοροι συγγραφείς μιλούν επίσης για μια “βαθιά οικονομική και πολιτική κρίση” στις αρχές τη δεκαετίας του 1990 (Theodoros Ioannidis 2017: Wohnen und Zusammenleben in den europäischen Metropolregionen Athen und Berlin, Baden-Baden, S.58), στην οποία ανταποκρίθηκαν με αυστηρή πολιτική λιτότητας, περαιτέρω απελευθέρωση και κλείσιμο ή εθνικοποίηση των ζημιόγων εταιρειών. Ωστόσο, υπήρχε και μία βασική αισιόδοξία.

²¹ Panos Kazakos 2000: Stabilisierung ohne Reform, Discussion Paper Zentrum für Europäische Integrationsforschung Rheinische Friedrich Wilhelms – Universität, Bonn

²² „Η Ελλάδα έχει μετατρέψει την τεράστια ανάπτυξη πλούτου της από το 1990 σε ένα τεράστιο βουνό χρέους. Σε αντίθεση με άλλες υπερχρεωμένες χώρες, η Αθήνα είναι σε μεγάλο βαθμό χρεωμένη στους τομείς κατανάλωσης και επενδύσεων.“ Landeszentrale für Politische Bildung Baden-Württemberg: Ursachen der Krise in Griechenland.

²³ Olga Dossau, Ralf Fücks 2015: Griechenland und die EU: Ein Beziehungsdrama in vier Akten, Heinrich-Böll-

ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του 1980, αλλά έχει πολύ παλαιότερες ρίζες και στα χαρακτηριστικά του περιλαμβάνεται η επέκταση του δημοσίου τομέα. Τα ελληνικά συνδικάτα, έχοντας στενούς δεσμούς με τα πολιτικά Κόμματα, ήταν μέρος αυτής της κατάστασης. Αυτό είχε θετικά αποτελέσματα για πολλούς ανθρώπους: „Οδήγησε..., στη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων, οι προηγουμένως αποκλεισμένες τάξεις είχαν πρόσβαση σε ακαδημαϊκές ευκαιρίες κατάρτισης και προώθησης σε σχεδόν εγγυημένες θέσεις στον εκτεταμένο δημόσιο τομέα. Το βιοτικό επίπεδο ευρύτερων στρωμάτων βελτιώθηκε και η φτώχεια που είχε παρατηρηθεί στο παρελθόν μειώθηκε. Την κατάσταση αυτή την ονόμασε ως «“Τζαμαπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων», ήδη από το 1995 ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, ένας από τους πιο διάσημους Έλληνες ιστορικούς.²⁴

Είναι προφανές ότι, ιδιαίτερα στην πρώτη φάση της προσέγγισης της Ελλάδας, εξετάσαμε ιδιαίτερα εντατικά το σύστημα απασχόλησης και την εργασιακή κουλτούρα, αλλά πάντα σε μία μάλλον αδύναμη εμπειρική βάση.

Ένα θυελλώδες άλμα από μία γεωργική κοινωνία σε μία κοινωνία των υπηρεσιών

Αυτό που εξακολουθεί να είναι πολύ σημαντικό στις αρχές του '90 είναι η μετατροπή μίας γεωργικής χώρας σε μία μισοβιομηχανική χώρα που πραγματοποιήθηκε μόλις τις τελευταίες δεκαετίες, ειδικά την περίοδο από το 1960 και μετά. Την εποχή εκείνη απασχολούνταν μεγαλύτερο από το 50% του εργατικού δυναμικού στη γεωργία, το ποσοστό αυτό μειώθηκε σχεδόν στο μισό μέσα σε μόλις 25 χρόνια, δηλαδή στο 28,9% το 1985, αλλά εξακολουθεί να είναι τέσσερις φορές υψηλότερο από το μέσο όρο των χωρών της Ε.Κ. Κατά την ίδια περίοδο, είχαμε δειλή αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης από 20% σε 26,5% , στον τομέα όμως των υπηρεσιών αυξήθηκε από το 26,9% στο 44,8%.

Το μοντέλο αυτό ανάπτυξης είναι πολύ διαφορετικό από αυτό των χωρών της Κεντρικής Ευρώπης ή ακόμη και της Ισπανίας. *Είναι ένα είδος θυελλώδους “άλματος” από μία αγροτική ακόμη χώρα με λίγα περιφερειακά και περιορισμένα βιομηχανικά μέρη, σε μία κοινωνία των υπηρεσιών, με την κατασκευαστική βιομηχανία²⁵ και τον συνεχώς αυξανόμενο τουρισμό να αποτελούν τον κινητήρα²⁶.*

Το ζήτημα αυτό συνδέεται στενά με τη μετάβαση από την ύπαιθρο στην πόλη και ειδικότερα προς τη μητρόπολη της Αθήνας²⁷. Αυτό απλούστατα σήμαινε ότι οι άνθρωποι έφυγαν μαζικά

Stiftung

²⁴ ebenda

²⁵ Για τη σημασία της κατασκευαστικής βιομηχανίας στην παραδοσιακή της μορφή, καθώς και τις βαθιές αλλαγές από τη δεκαετία του '90 για την ελληνική οικονομία και κοινωνία βλ.: Theodoros Ioannidis 2017: Wohnen und Zusammenleben in den europäischen Metropolregionen Athen und Berlin, Μπάντεν Μπάντεν.

²⁶ Ο μαζικός τουρισμός στην Ελλάδα ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και αυξανόταν συνεχώς, χωρίς να διακοπεί από τη δικτατορία των συνταγματαρχών. Το 1995 έφτασε στα 10 εκατομμύρια τουρίστες, που αντιστοιχούσαν σε ποσοστό 3,1% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος. Κατά το 2005, ο αριθμός των τουριστών ήταν 15 εκατομμύρια και 10 χρόνια αργότερα, το 2015, σχεδόν 24 εκατομμύρια. Εκτός από τα προβλήματα ποιότητας και την αστική εξάπλωση, ειδικά στις παράκτιες περιοχές και τα νησιά, το διαρθρωτικό πρόβλημα αυτού του τουρισμού ήταν ότι επικεντρώθηκε σχεδόν αποκλειστικά στην καλοκαιρινή περίοδο, παρόλο που είναι αρκετά μεγάλη.

²⁷ Το περιοδικό „Spiegel“ συνόμιζε ήδη το 1984: „Ωστόσο, η σημαντικότερη αιματοχυσία στον αγροτικό πληθυσμό προκλήθηκε από την εκβιομηχάνιση της Ελλάδας. Όσοι δεν βρήκαν δουλειά στα εργοστάσια της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης στη δεκαετία του 1950 μετανάστευσαν στη Γερμανία, την Αυστραλία, τον Καναδά και τις ΗΠΑ. Σήμερα, το ένα τρίτο του συνολικού ελληνικού πληθυσμού, 3,5 εκατομμύρια άνθρωποι, συνωστίζονται στα πυκνοκατοικημένα 400 τετραγωνικά χιλιόμετρα της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας. 150.000 άνθρωποι, ο

από τα χωριά στα οποία, παρά τη σκληρή δουλειά, η φτώχεια επικρατούσε. Ωστόσο, για πολλούς από αυτούς που ζουν σήμερα στην πόλη, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, το “χωριό” παραμένει μέρος της προσωπικής τους βιογραφίας ή τουλάχιστον κάποιου από τους γονείς τους²⁸. Όντως η αποχώρηση από το χωριό είχε δύο στόχους: τις λίγες μεγάλες πόλεις της χώρας, ειδικότερα την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας και τη μετανάστευση εργατικού δυναμικού που αντιστοιχούσε σε 2 εκατομμύρια ανθρώπους μεταξύ του 1960 και του 1974, δηλαδή το 22% του πληθυσμού εκείνη την εποχή, οι περισσότεροι από τους οποίους προέρχονταν από τη Βόρεια Ελλάδα και την Ήπειρο, τη βορειοδυτική περιοχή που συνορεύει με την Αλβανία, ενώ περίπου 1 εκατομμύριο πήγαν στη Γερμανία.

Η βιομηχανία: μόλις επεκτείνεται, ήδη υπό πίεση

Για την κατάσταση της ελληνικής βιομηχανίας στις αρχές της δεκαετίας του 1990, είναι σωστή η ακόλουθη αξιολόγηση²⁹: “..., η ελληνική οικονομία βρίσκεται σήμερα σε σοβαρή κρίση. Οι τάσεις αποβιομηχάνισης, συνοδευόμενες από το τεράστιο χρέος του δημόσιου τομέα, περιπλέκουν περαιτέρω τις συνθήκες εκκίνησης για την ελληνική βιομηχανία. Αν η Ελλάδα έχει χάσει εδώ και πολύ καιρό το γεωγραφικό πλεονέκτημα του χαμηλού κόστους εργασίας, η ελληνική βιομηχανία δεν έχει μέχρι στιγμής καταφέρει να βελτιώσει σημαντικά την ποιότητα των προϊόντων της προκειμένου να παραμείνει ανταγωνιστική στη διεθνή αγορά”.

Αυτό δεν σημαίνει τίποτε άλλο, από το γεγονός που ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του '90 με την ανεπαρκώς αναπτυγμένη εκβιομηχάνιση -στην πραγματικότητα το μερίδιό τους στην απασχόληση που είχε αυξηθεί στο 30%, μειώθηκε το 1990 στο 27,5%. Ένας σημαντικός λόγος γι' αυτό είναι το άνοιγμα προς την ευρωπαϊκή εσωτερική αγορά, η οποία έφερε πολύ μεγάλο ανταγωνισμό για τις ελληνικές επιχειρήσεις.

Στα χαρακτηριστικά του ελληνικού βιομηχανικού τομέα, όπως και της ελληνικής οικονομίας αυτών των δεκαετιών γενικά, συμπεριλαμβάνονται το πολύ υψηλό ποσοστό μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων. Οι δικές μας εκθέσεις³⁰ δίνουν έμφαση σε μία άλλη πτυχή του ίδιου του δομικού χαρακτηριστικού: δηλαδή, το υψηλό ποσοστό αυτοαπασχολούμενων ή βοηθών-μελών της οικογένειας στο εργατικό δυναμικό της Ελλάδας: στις αρχές της δεκαετίας του 1990, μόνο το 49,3% βρίσκονταν σε εξαρτημένη απασχόληση (ο μέσος όρος σε χώρες της Ε.Κ. Ήταν 82%), το 31% ήταν αυτοαπασχολούμενοι και το 15% ήταν μέλη οικογένειας³¹.

πληθυσμός 15 μικρών πόλεων, έρχονται κάθε χρόνο“.

²⁸ Σιδερένιος οπλισμός: „Όταν ήρθα στην Αθήνα, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, είδα πώς τα ενισχυτικά σίδερα προεξείχαν από τις στέγες των σπιτιών σε όλες σχεδόν τις υποβαθμισμένες περιοχές της πόλης. Αυτές οι σιδερένιες ράβδοι αντιπροσωπεύουν το όνειρο του δεύτερου ορόφου. Η οικογένεια έπρεπε να αποταμιεύει μια ζωή, έτσι ώστε η κόρη ή ο γιος να μπορούν να πάρουν το δικό τους διαμέρισμα. Σήμερα οι Έλληνες χτίζουν καλοκαιρινές κατοικίες και βίλες και σκέφτονται ελάχιστα το πώς να ξεπληρώσουν τα δάνεια. Τους σιδερένιους οπλισμούς μπορείτε να τους δείτε ακόμη και σήμερα στα μπαρ των αγροτικών χωριών.“ Petros Makaris, Finstere Zeiten, in einem Beitrag vom 30.Dezember 2009

²⁹ Zissis Papadimitriou: Griechenland, in: Helga Grebing, Werner Wobbe (Hrsg) 1993: Industrie- und Arbeitsstrukturen im europäischen Binnenmarkt, Köln, S. 232-242, hier: S. 241

³⁰ Winfried Heidemann, Wilfried Kruse, Angela Paul-Kohlhoff, Christine Zeuner 1993: Collective Agreements on Continuous Vocational Training. Project sponsored by EC Commission within the framework of the FORCE programme, Final Report Düsseldorf (Hans-Böckler-Stiftung)

³¹ Ήταν λοιπόν και είναι η μεσαία τάξη ένα είδος “πυλώνα σταθερότητας” για την εργατικότητα και την αξιοπρέπεια; Τουλάχιστον αυτό είναι που προτείνει ο Πέτρος Μάρκαρης σε ένα από τα άρθρα του σχετικά με την ελληνική κρίση: “Αυτό που δεν παρατηρεί κανείς είναι η προσπάθεια μιας ήρεμης μειονότητας. Αυτή η μειονότητα είναι η μόνη κινητήρια δύναμη στην Ελλάδα... μιλάω... για τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις και τις εταιρείες που αποτελούσαν πάντα το θεμέλιο της ελληνικής οικονομίας κοινωνίας“ στο: Petros Markaris 2012: Finstere Zeiten, Zürich, hierin: Kultur der Armut, S. 12-17

Αν και η δεκαετία του 1990 θεωρείται περίοδος κατά την οποία η *αισιοδοξία*³² αποτελούσε τη “βασική απόχρωση”, ο επίσημος αριθμός ανέργων το 1991 ήταν 8,3%, ενώ ταυτόχρονα ο πληθωρισμός ήταν περίπου στο 12%. Με άλλα λόγια: “σημαντικό μέρος του πληθυσμού επηρεάστηκε από τη μείωση της αγοραστικής δύναμης”. Για τα έτη 1994-1997 η Eurostat αναφέρει: “Πέραν της Πορτογαλίας, η Ελλάδα έχει το υψηλότερο ποσοστό έντονου κινδύνου φτώχειας στην Ε.Ε”. Επιπλέον, μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού μπλοκ, σημειώνεται σημαντική μετανάστευση, ιδίως από Βουλγαρία και Αλβανία, αλλά και από άλλες χώρες του πρώην “ανατολικού μπλοκ”.³³

Ένας διαρκώς αναπτυσσόμενος δημόσιος τομέας. Η κρατική απασχόληση, ως μαζική επιθυμία

Στο πλαίσιο αυτών των μεγάλων αναταραχών, οι συνέπειες της διαρκούς επέκτασης του δημόσιου τομέα των δημόσιων υπηρεσιών, πρέπει να κατανοηθούν ως πολύ αντιφατικές. Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό της Ελλάδας, που έλαβε ιδιαίτερη προσοχή, ειδικά στις διάφορες πολυδιάστατες ερμηνείες της κρίσης μετά το 2008, ήταν αυτό που χαρακτηρίστηκε με τους όρους “πελατειοκρατία” και “διαφθορά”. Αναμφισβήτητα η απασχόληση στον κρατικό μηχανισμό ήταν ένα “αντικείμενο επιθυμίας” για πολλούς, τόσο κινούμενοι από παραδοσιακά κίνητρα, όσο και προπαντός επειδή υποσχόταν ένα ασφαλές εισόδημα³⁴.

Δεδομένου ότι η κρατική δράση έδειξε μεγάλη έλλειψη πραγματικής συνάφειας με το ζήτημα, όπως συζητήθηκε άλλωστε σχεδόν εξ ολοκλήρου στη βιβλιογραφία και στηρίχθηκε και από πολλές προσωπικές περιγραφές, εξαπλώθηκαν αδιαφανείς εξαρτήσεις από τη διαδικασία διανομής του κράτους, γεγονός που με τη σειρά του υπονόμωσε περαιτέρω την ήδη παραδοσιακά ασθενική κοινωνία των πολιτών³⁵. Η στήριξη πάνω στις παραδοσιακές οικογενειακές και γειτονικές δομές, η οποία αποδείχθηκε επίσης ορθολογική, λόγω του ανεπαρκώς ανεπτυγμένου κράτους πρόνοιας και της μαζικής κρίσης, αντισταθμίζει το ενδιαφέρον για συμμετοχή εκτός αυτών των στενών κύκλων.

Εντούτοις, εδώ παρατηρήθηκαν σημαντικές αλλαγές από τη δεκαετία του 1990: ο “Τρίτος τομέας” δηλαδή η αυτοοργανωμένη οικονομία, τα περιβαλλοντικά κινήματα και τα κινήματα των γυναικών, γίνονται ισχυρότερα³⁶. Παρεμπιπτόντως, οι γυναίκες στην Ελλάδα έλαβαν το δικαίωμα της καθολικής ψήφου μόλις το 1952. Σε αυτά τα χρόνια, εμφανίστηκε μία σύγχρονη αστική εικόνα των γυναικών³⁷, η κρίση άλλαξε ξανά την κατάσταση των γυναικών, ο ρόλος των

³² Aléxandros-Andréas Kýrtis 2015: Die griechische Gesellschaft unter dem Druck der Krise, in:.. Ulf-Dieter Klemm, Wolfgang Schultheiß (Hg) 2015: Die Krise in Griechenland, Frankfurt am Main/New York., S. 55, spricht rückblickend sogar von einer „Optimismusfalle“

³³ Για παράδειγμα ήταν εκπληκτικό το γεγονός ότι αναπτύχθηκε γύρω από το ξενοδοχείο που έμενα, σε κοντινή απόσταση από την πλατεία Ομονοίας, μία οικοδομή με πολωνικά καταστήματα, μπαράκια και παρόχους υπηρεσιών.

³⁴ „Η απασχόληση στο κράτος, έγινε το πιο σημαντικό συναλλαγματικό νόμισμα“ Andréas Stergiou 2015: Staatsverständnis und Klientilismus in Griechenland, στο: Ulf-Dieter Klemm, Wolfgang Schultheiß (Hg) 2015: Die Krise in Griechenland, Frankfurt am Main/New York ,S.113f

³⁵ So z.B. Aléxandros-Andréas Kýrtis , S.54

³⁶ Gustav Auernheimer 2019: Das politische System Griechenlands. Strukturen und Probleme, Wiesbaden, Kapitel 8 Zivilgesellschaft, S. 189-198

³⁷ Σε αυτό συνέβαλαν ταινίες όπως η Στέλλα του 1955, όπου η Μελίνα Μερκούρη παίζει μία δυναμική, ανεξάρτητη γυναίκα ως τραγουδίστρια ρεμπέτικων στην Αθήνα το 1960: Ποτέ την Κυριακή, στην οποία η Μελίνα Μερκούρη έγινε παγκοσμίως διάσημη. Με παρόμοιο τρόπο, τα μυθιστορήματα ανέδειξαν ισχυρούς θηλυκούς χαρακτήρες συμβάλλοντας σε αυτό. [Ioanna Karystiani](#) „Die Frauen von Andros“, der 2014 in Frankfurt/Main auf Deutsch erschienen ist.

γυναικών, τα δικαιώματά τους και οι παραβιάσεις των δικαιωμάτων τους γίνονται όλο και σε μεγαλύτερο βαθμό δημόσιο ζήτημα³⁸.

Ως εξήγηση γι' αυτά αποτελεί και η πολιτική αδυναμία της αυτοδιοίκησης των Δήμων, η οποία άρχισε να βελτιώνεται μόλις τη δεκαετία του 2000. Έτσι δημιουργήθηκε η εικόνα μιας προβληματικά πολωμένης κοινωνίας, στην οποία η άνθρωποι έκαναν τα πάντα για τις οικογένειές τους και ζητούσαν τα πάντα από το κράτος, αλλά δεν είχαν τη λαϊκή νομιμότητα³⁹.

Τα συνδικάτα: μισής καρδιάς ανοίγματα

Σε αυτή την πρώτη περίοδο προσέγγισης της Ελλάδας, οδήγησε ο συγκεκριμένος συνδυασμός του κοινωνικού εταίρου -προσανατολισμός του προγράμματος FORCE και των επιπρόσθετων πρότζεκτ μέσω της Hans-Böckler-Stiftung- σε στενή συμφωνία με την Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων -σε επαναλαμβανόμενες επαφές με την ελληνική συνδικαλιστική συνομοσπονδία ΓΣΕΕ- και μέσω αυτών των επαφών ακόμη και στη συμμετοχή σε ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα που ζητήθηκε και συντονίστηκε από τη ΓΣΕΕ με το ωραίο όνομα „Οδυσσέας“, ως μέρος του προγράμματος Leonardo da Vinci. Από το 1996 έως το 1999, δόθηκε έμφαση στα “Συμβούλια των εργαζομένων” και στον κοινωνικό διάλογο για τη δια βίου επαγγελματική κατάρτιση” με συνεργάτες από την Ολλανδία, το Βέλγιο, την Ισπανία και τη Γερμανία⁴⁰.

Αυτό που γνωρίζουμε και που συχνά επιβεβαιώθηκε στις συναντήσεις ήταν οι επιδράσεις των τεσσάρων χαρακτηριστικών των ελληνικών συνδικάτων⁴¹: η ιστορικά καθυστερημένη εμφάνισή τους, η οποία συνδέεται στενά με την περιφερειακή διαιρεμένη και καθυστερημένη

³⁸ Margarita Tsomou: Frauenrechte vor und während der Krise, in: Goethe-Institut <https://www.goethe.de/ins/my/de/kul/dos/fem/21269245.html>

³⁹ Το γεγονός αυτό, αλλά και το κοινωνικά άδικο φορολογικό σύστημα εκείνη τη στιγμή, ήταν σίγουρα ο λόγος για την ευρύτατη κακή φορολογική ηθική: “Η κρίση που έμοιαζε με σεισμό αποκάλυψε επίσης μία άλλη, φευγαλέα διάσταση αυτού του φαινομένου που έχει λάβει λίγη προσοχή μέχρι στιγμής. Είναι η βαθιά ριζωμένη αντίληψη σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού ότι υπάρχουν δύο παράλληλοι κόσμοι πλάι/πλάι στην ίδια χώρα και πράγματι πάντα υπήρχαν. Έπειτα, ότι ο ένας αποτελείται από τους καθιερωμένους κερδοσκόπους των οικονομικών και πολιτιστικών γεγονότων, τους οποίους οι Έλληνες αναφέρουν ως σύστημα. Αυτό το “σύστημα” περιλαμβάνει ανθρώπους που ζουν σε γειτονιές που έχουν βιώσει τη μετανάστευση και την οικονομική κρίση, βρίσκονται σε μέρη που μοιάζουν περισσότερο με ιδιωτικές λέσχες, που έχουν κρατήσει τα χρήματά τους σε ασφαλή κρυφά μέρη στο εσωτερικό της χώρας ή στο εξωτερικό και γενικά δίνουν την εντύπωση ότι είναι άτρωτοι ως προς τα κρατικά όργανα. Η άλλη ομάδα αποτελείται από όλους όσους δεν έχουν επωφεληθεί από την ευημερία των τελευταίων ετών, που έχουν πληγεί από την κρίση, τα μέτρα λιτότητας που έλαβαν οι κυβερνήσεις τα τελευταία χρόνια και επειδή πρέπει να ζουν με μετανάστες, έχουν πληγεί από τη μαζική μετανάστευση. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το κράτος σε όλες του τις μορφές (δικαστική, αστυνομία, διοίκηση) θεωρείται ως κεντρικός παράγοντας σε αυτές τις ανεπιθύμητες εξελίξεις, γεγονός που το οδηγεί σε μεγάλη απώλεια πίστης”. Andréas Stergiou, 2015: Staatsverständnis und Klientilismus in Griechenland, στο: Ulf-Dieter Klemm, Wolfgang Schultheiß (επιμ.) 2015: Die Krise in Griechenland, Frankfurt am Main/New York, S.113f

⁴⁰ Η έκθεση δημοσιεύθηκε στην Αθήνα στα Αγγλικά και στα Ελληνικά το 1999: INE Labour Institute GSEE (επιμ.) 1999; Συγγραφείς: Gerben Bruinsma, Harry Van den Tilaart, Wilfried Kruse, Win van der Meerch, Faustino Miguelez Logo, George Romanis, Nikos Sigalas, Katarina Vogli. Υπήρξε ένα δεύτερο πρότζεκτ στο οποίο συμμετείχαμε εμείς και οι Ιταλοί συνάδελφοι, συντονισμένο επίσης από το Ινστιτούτο της ΓΣΕΕ και υπό την ευθύνη του Γιώργου Ρωμανού. Παρόμοια με το άλλο έργο, η ελληνική διαχείριση έργων αφορούσε κατά κύριο λόγο στην ολοκλήρωση του υποχρεωτικού προγράμματος για συντομότερους χρόνους συνεδριάσεων και στην συνέχει α την προσφορά προγράμματος εκδρομών, πχ. στους Δελφούς. Δεν υπήρχε περαιτέρω ενδιαφέρον για τις εμπειρίες και τις ιδέες άλλων χωρών στα δύο αυτά έργα.

⁴¹ Gustav Auernheimer 2015: Parteien und Gewerkschaften, in: Ulf-Dieter Klemm, Wolfgang Schultheiß (Hg.): Die Krise in Griechenland, Frankfurt/New York, S. 126-141

εκβιομηχάνιση⁴², ο μεγάλος αριθμός μικρών επιχειρήσεων και ο συγκριτικά μικρότερος αριθμός εξαρτώμενων εργαζομένων, πράγμα που δυσχεραίνει τη συνδικαλιστική δουλειά. Οι επαγγελματικοί τομείς θεωρήθηκαν ως η οργανωτική αρχή και όχι οι εταιρείες, όπου η εκπροσώπηση των συμφερόντων ήταν μάλλον αδύναμη. Και γενικά υπήρξε μεγάλος κατακερματισμός σε ότι αφορά στα συνδικάτα, κάτι που δεν μπορούσε να κρυφτεί από τα συγκεντρωτικά στοιχεία σε κρατικό επίπεδο. Στον ιδιωτικό τομέα, το επίπεδο οργάνωσης ήταν στο 20%, στον κρατικό τομέα στο 50% και σημαντικά υψηλότερο στις κρατικές επιχειρήσεις. Οι πολιτικές των συνδικάτων χαρακτηρίστηκαν από υψηλό επίπεδο κρατικής εξάρτησης, επίσης από την έννοια της έμμεσης χρηματοδότησης και του πολιτικού φραξιονισμού.

Παρ' όλα αυτά, επιδράσεις?

Όσο μπορώ να θυμάμαι, στις συναντήσεις μας με τους Έλληνες συνδικαλιστές, πέσαμε πάνω σε διχαστικές στάσεις ενδιαφέροντος και περιέργειας, ως προς το πώς λειτουργεί η συνδικαλιστική δουλειά σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και μία διαρκή απόσταση που μας οδήγησε επίσης σε μία “όχι και τόσο βαθιά” αποτίμηση της ελληνικής πραγματικότητας. Πολιτισμικά και γλωσσικά εμπόδια, όπως για παράδειγμα το να μην έχουμε πρόσβαση στην ελληνική βιβλιογραφία, συμπλήρωναν την κατάσταση. Το αποτέλεσμα ήταν, η γνώση των ελληνικών συνδικάτων στον τομέα της εκπαίδευσης και της κατάρτισης να παραμείνει επιφανειακή. Ταυτόχρονα, συνέχισα να δέχομαι προσκλήσεις για διαλέξεις κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, πχ. πάνω στα γερμανικά συνδικάτα, το καταστατικό επιχείρησης, το σύστημα επαγγελματικής κατάρτισης, οι οποίες συνάντησαν έντονο ενδιαφέρον. Οι ενθαρρύνσεις που μου έδιναν διάφοροι σε αυτές τις συναντήσεις, θεωρώ πως αποτελούσαν γι' αυτούς καθημερινή ρουτίνα⁴³.

Από την άλλη πλευρά, οι επιπτώσεις των σχεδίων των ευρωπαϊκών κοινωνικών εταίρων δεν πρέπει να αμφισβητηθούν πλήρως: εκτός από τη συμμετοχή εμπειρογνομόνων στο έργο των συνδικάτων, μέσω ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων, οι ευρωπαϊκές συναντήσεις διεύρυναν το βλέμμα μας. Ειδικότερα, όσον αφορά στα προγράμματα μετεκπαίδευσης, είχαν και ένα ακόμα σημαντικό αποτέλεσμα: πέρα από τις μισθολογικές και τις υπόλοιπες επίσημες πτυχές του καθεστώτος εργασίας που προηγουμένως κυριαρχούσε στη συνδικαλιστική πολιτική, τώρα και πτυχές των συνθηκών εργασίας και της εκπαίδευσης, έδωσαν μεγαλύτερη προσοχή σχετικά με το θέμα του συνδικαλιστικού λόγου και στην εταιρεία ως δημιουργικό χώρο. Κατά μία έννοια, μπορεί κανείς να μιλήσει για μία μετριοπαθή διαδικασία “εξευρωπαϊσμού” για αυτά τα χρόνια, τουλάχιστον στον τομέα που βρέθηκε στο επίκεντρο, δηλαδή στην εκπαίδευση, την περαιτέρω κατάρτιση και τον ρόλο των κοινωνικών εταίρων.

2ο μέρος: μέσα του 2000: και όμως κάτι θα μπορούσε να επιτευχθεί

Οι διαδοχικές κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ είχαν βάλει τα δυνατά τους στο να ανοίξει ο δρόμος για την Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση, την *Ευροζώνη*, κάτι που κατόρθωσαν να κάνουν. Τα επιτόκια μειώθηκαν αισθητά και οι ροές κεφαλαίων προς την Ελλάδα απρόσκοπτες.

⁴² Αλλά και με το γεγονός ότι οι πρωτοβουλίες και οι απεργίες των συνδικαλιστικών οργανώσεων καταστέλλονται βίαια κατά τη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας. Ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα είναι η καταστολή της απεργίας των καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη στις 9 Μαΐου 1936. Η περίφημη φωτογραφία, στην οποία η μητέρα σκύβει πάνω στον γιο της που έχει πυροβοληθεί γοητεύει τον Γιάννη Ρίτσο για να γράψει τον κύκλο *Επιτάφιος*, ως επικηδείο. Είκοσι χρόνια αργότερα ο Μίκης Θεοδωράκης συνένωσε στον *Επιτάφιο* την υψηλή ποίηση με τη λαϊκή μουσική και το ρεμπέτικο.

⁴³ Αυτό συνέβη πιθανότητα και στην επίσκεψη του Ροβέρτου Σπυρόπουλου στο Ντόρτμουντ. Το πρότεινε ο Βάλτερ, αφότου ο Σπυρόπουλος -πρώην επικεφαλής του συνδικαλιστικού Ινστιτούτου- ανέλαβε τη διεύθυνση της ελληνικής απασχόλησης ΟΑΕΔ και θέλησε να καταστήσει ως πιο δυναμικό το τοπικό επίπεδο.

Σε αυτή τη βάση, αναπτύχθηκε μία άνευ προηγουμένου άνθηση, με βάση το χρέος, που κινούνταν από το κράτος για τα κτίρια για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004⁴⁴ και τις τεράστιες επενδύσεις σε υποδομές, όπως στο μετρό και το τραμ στην Αθήνα⁴⁵ και στο νέο μεγάλο αεροδρόμιο.

Με την αυξανόμενη ευημερία, η *εκπαίδευση των παιδιών* γινόταν όλο και πιο σημαντική για τις ελληνικές οικογένειες. Η εκπαιδευτική συμμετοχή επεκτεινόταν. Οι τεράστιες ελλείψεις του πατροπαράδοτου ελληνικού συστήματος⁴⁶ κάνουν την εκπαιδευτική επιτυχία ταυτόχρονα να είναι σημαντικά εξαρτημένη από την πρόσθετη ιδιωτική χρηματοδότηση, πχ ενισχυτική διδασκαλία. Αυτή η παραπαιδεία είχε εν τω μεταξύ αναπτυχθεί ως ένα δεδομένο μέρος της εκπαίδευσης που είναι απαραίτητο για όλα τα παιδιά και τους εφήβους, αλλά ήταν μόνο ιδιωτική και ιδιωτικά χρηματοδοτούμενη. Αυτό ισχύει και για την προετοιμασία για τις εξετάσεις εισόδου στα Γυμνάσια και τα Πανεπιστήμια, οι οποίες διεξάγονταν με τη διαδικασία των εξετάσεων πολλαπλών επιλογών⁴⁷. Τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια και οι πάροχοι υπηρεσιών ανθίζουν, πολλοί πλούσιοι εξακολουθούν να στέλνουν τα παιδιά τους σε γνωστά Πανεπιστήμια του εξωτερικού για να σπουδάσουν. Σε γενικές γραμμές αυξάνονται οι *κοινωνικές προσδοκίες και οι προσδοκίες των ίδιων των νέων που εκπαιδεύονται, ως προς το ότι οι εκπαιδευτικές προσπάθειες θα αξιοποιηθούν με κατάλληλο τρόπο.*

Η Ελλάδα είχε μεγάλωσε τα προηγούμενα χρόνια από μία χώρα μετανάστευσης, σε μία χώρα υποδοχής μεταναστών. Το 2005, ο συνολικός αριθμός όλων των μεταναστών στην Ελλάδα υπολογιζόταν σε 1,5 εκατομμύρια, το ένα τρίτο των οποίων δεν ήταν εγγεγραμμένοι⁴⁸.

Στη ζωή του Βάλτερ υπήρξε μία δραστική αλλαγή: η μικρή του κόρη, η Δάφνη, ήταν εκεί! Άλλαξαν πολλά πλέον γι' αυτούς.

Αθήνα 2

Οι *θυελλώδεις αλλαγές* στην ελληνική κοινωνία, φαίνονται πολύ συγκεκριμένα στην ανάπτυξη της Αθήνας⁴⁹, την οποία μετέτρεψαν ως μία από τις μεγαλύτερες μητροπολιτικές περιοχές της

⁴⁴ Οι τεράστιες επενδύσεις που χρηματοδοτήθηκαν με δανεισμό για τους Ολυμπιακούς Αγώνες συνέβαλαν ασφαλώς σημαντικά στο υψηλό επίπεδο του χρέους. Επιπλέον, η επαναχρησιμοποίηση των κτιρίων δεν ήταν σαφής. Χρόνια αργότερα, πολλά κτίρια, γέφυρες και εγκαταστάσεις καταστρέφονται στην περιοχή Μαρούσι. Gerd Höhler 2012: *Wie die Olympischen Spiele Griechenland ruinierten*, in: ZEIT online 29.Juli 2012.

⁴⁵ Κάτι που έφερε πολλά πλεονεκτήματα στους κατοίκους της Αθήνας ήταν: οι καλές συγκοινωνίες, συμπεριλαμβανομένης μιας εύκολα προσβάσιμης ακτής, απευθείας από το κέντρο της πόλης.

⁴⁶ Η ιστορία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος χαρακτηρίζεται από μία βαθιά σύγκρουση μεταξύ της συντηρητικής προσήλωσης στις βυζαντινοελληνικές πολιτιστικές παραδόσεις και το άνοιγμα προς το νεωτερισμό και από την εισαγωγή των μεταρρυθμίσεων και την απόσυρσή τους, ανάλογα τις εκάστοτε κυβερνήσεις. Μόνο στο νέο σύνταγμα του 1975 η αναφορά στον βυζαντινό-ελληνικό πολιτισμό εμφανίστηκε ως δεσμευτική βάση στο άρθρο 16 και αντικαταστάθηκε από τη διατύπωση “ανάπτυξη εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης”, που εξακολουθεί να είναι συντηρητικά χρωματισμένη. Χαρακτηριστική για τη μακρά σκιά του αντιδραστικώς ερμηνευμένου “Ελληνισμού” είναι η διαμάχη της γλώσσας μεταξύ της αρχαίας ελληνικής, της καθαρεύουσας ως μικτής γλώσσας και της δημοτικής. Μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1980 εισήχθη η τελευταία σταθερά ως γλώσσα διδασκαλίας και ως επίσημη γλώσσα και απολοποιήθηκε ξανά. Σε αυτό το πλαίσιο είναι κατανοητό ότι η ζωή στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται εδώ και πολύ καιρό από μια πραγματική γλωσσική διάσπαση. Μια άλλη συνέπεια αυτής της μακρόχρονης παραδοσιακής είναι η ανυπαρξία επαγγελματικής κατάρτισης. πρβλ. Angelika Gravert 2013: *Lernen in der Revolte. Das griechische Bildungssystem und seine ideologische Bedeutung*, Hamburg.

⁴⁷ Angelika Gravert 2013: *Lernen in der Revolte. Das griechische Bildungssystem und seine ideologische Bedeutung*, Hamburg, hier: S.92ff

⁴⁸ Ioannidis S. 68

⁴⁹ Η Θεσσαλονίκη είναι παραδοσιακά η κοσμοπολίτικη πόλη της Ελλάδας.

Ευρώπης, καλύπτοντας σήμερα σχεδόν ολόκληρο το λεκανοπέδιο της Αττικής. Αρχικά με τη διοικητική και εδαφική μεταρρύθμιση του 2010 δημιουργήθηκε η βάση για το μητροπολιτικό σχεδιασμό που κάλυπτε τους μεμονωμένους δήμους, μετά τον οποίο, ο αριθμός των αυτόνομων δήμων είχε μειωθεί σε δύο στάδια από άνω των 150 σε 66. Η ανάπτυξη της Αθήνας ήταν πάντοτε συνδεδεμένη με φάσεις στις οποίες η πόλη ήταν ο στόχος μιας αυξανόμενης μετακίνησης από αγροτικές περιοχές σε αστικούς οικισμούς ή φυγής και μετανάστευσης και αυτό συμβαίνει και σήμερα. Μπορούμε λοιπόν να μιλάμε για μία πραγματική ώθηση στην ανάπτυξη.

Εισροή και μετανάστευση προς την Αθήνα: αυτό συνέβη μέχρι τη δεκαετία του '90 από ελληνικές πολιτισμικές και γλωσσικές περιοχές, είτε από τις διάφορες ελληνικές επαρχίες, είτε κατά τη διάρκεια της “Μικρασιατικής καταστροφής” το 1922, είτε μετά το 1989 από ελληνικής καταγωγής πληθυσμούς από την Αλβανία και από άλλες χώρες του νότου. Οι πληθυσμοί της Αθήνας διέφεραν, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90 και συχνά άνθρωποι ίδιας καταγωγής συγκεντρώνονταν σε ορισμένες περιοχές ή συνοικίες, αλλά όλοι μοιράζονταν κοινό “ελληνικό πολιτισμικό υπόβαθρο”⁵⁰, όπως πάντα αόριστα διατυπώνεται.

Οι τόσοι πολλοί άνθρωποι που μετακόμισαν στην Αθήνα, χρειάζονταν στέγη και κατοικία. Ωστόσο, δεν υπήρξε και δεν υπάρχει στην Αθήνα κάποια προβλεπόμενη πολιτική διευθέτησης και στέγασης, με εξαίρεση μόνο λίγες περιπτώσεις, όπως η κατασκευή συνοικιών για τις οικογένειες των στρατιωτικών: όπως ήταν μετά το 1822 για τα κατασκευαστικά έργα του βαυαρικής καταγωγής βασιλιά, όπου χρειάστηκε ένας μεγάλος αριθμός εργατών και από προσωρινές κατοικίες δημιουργήθηκε κάτω από την Ακρόπολη, ένα ολόκληρο τετράγωνο που αυξανόταν με κάθε “έξαρση” του μεταναστευτικού φαινομένου.

“Αυτορυθμιζόμενη αστική ανάπτυξη”

“Η στέγαση και η κατασκευή κατοικιών, ως μία καθαρά ιδιωτική υπόθεση”⁵¹, έτσι θα μπορούσε να συνοψίσει κανείς. Με αυτή την έννοια, η επέκταση της πόλης δεν ήταν προγραμματισμένη. Ήταν μάλλον μία “αυτορυθμιζόμενη αστική ανάπτυξη”. Δύο μορφές στέγασης και κατασκευής είναι χαρακτηριστικές της Αθήνας για μια μακρά ιστορική περίοδο: τα αυθαίρετα και οι πολυκατοικίες.

Αυθαίρετη, χαρακτηρίζεται μία παράνομη κατασκευή που δεν έχει εγκριθεί σε οικοπέδο και έδαφος που προορίζεται για οικιστική ανάπτυξη. Το πρώτο βήμα, δηλ. το να έχει κανείς μία “στέγη πάνω από το κεφάλι του”, ακολουθείται από οχυρώσεις, επεκτάσεις κ.λ.π. Κατασκευάζεται ένα πρώτο πλήρες διαμέρισμα, οι επόμενοι όροφοι έχουν προετοιμαστεί⁵². Με τον τρόπο αυτό, εμφανίστηκαν ολόκληρα αστικά κέντρα κατά τη διάρκεια των χρόνων, τα οποία, αν και δεν ήταν νόμιμα, είχαν σύνδεση με παρόχους ηλεκτρισμού και νερού και με τα δίκτυα των λεωφορείων. Αποτέλεσμα αυτής της επακόλουθης νομιμοποίησης ήταν έπειτα η ένταξή τους στο “σχέδιο”. Με αυτόν τον τρόπο, έγιναν πολλές δουλειές σε προσωπικές κατοικίες ή σε μικρές επιχειρήσεις, συχνά στο πλαίσιο μίας σκιώδους οικονομίας.

Η κυριαρχία των μικρών κατασκευαστικών εταιρειών διατηρήθηκε και με τον δεύτερο τύπο κτίσης: την πολυκατοικία. Πρόκειται για μία ιδιαίτερη μορφή ιδιοκτησίας και κατασκευής πολυώροφων κατοικιών. Οι ιδιοκτήτες οικοπέδων και γης μεταφέρουν την κυριότητα σε μια

⁵⁰ Επίσης αυτό διακρίνει – κυρίως ιστορικά– τη Θεσσαλονίκη από την Αθήνα.

⁵¹ Ioannidis, S.68

⁵² Αυτό το διαπιστώνει κανείς από τους σιδερένιους οπλισμούς που προεξέχουν από τις κατασκευές.

κατασκευαστική εταιρεία, με σκοπό την κατασκευή τέτοιων κατοικιών. Ως πληρωμή, δίνονται στους ίδιους διαμερίσματα προς χρήσιν ή δίνονται προοδευτικά, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία των νεόδμητων διαμερισμάτων διατίθεται στην αγορά από την κατασκευαστική εταιρεία. Υπάρχει συνήθως κάποιου είδους “κοινωνικής ιεραρχίας” εντός αυτών των πολυώροφων πολυκατοικιών, επειδή τα διαμερίσματα διατίθενται σε μεγαλύτερη τιμή, σε όσο ψηλότερο όροφο βρίσκονται. Και οι δύο αυτές μορφές κατοικίας εξακολουθούν σήμερα να διαμορφώνουν μεγάλα τμήματα του αστικού αθηναϊκού τοπίου.

Αναταραχές στην Αθήνα: η αυξανόμενη κοινωνική διαίρεση καθίσταται να έχει κοινωνικοχωρική επίδραση

Η δομική πύκνωση, η τεράστια αύξηση της μεμονωμένης κυκλοφορίας και η αυξανόμενη “κοινωνική σύγχυση” των κεντρικών πόλεων, οδηγούν στο γεγονός, πολλοί να μετακινούνται από το κέντρο της πόλης σε κλιματικά πιο ευχάριστες τοποθεσίες στα βόρεια ή στα νότια ή ακόμη και στις ακτές, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 2000. Τα σπίτια μεζονέτες γίνονται της μόδας. Ο κοινωνικός διαχωρισμός στον πληθυσμό της Αθήνας μεγαλώνει. Η κατασκευή πραγματοποιείται τώρα από μεγάλες διεθνείς κατασκευαστικές εταιρείες. Η εμπορία πραγματοποιείται από εξειδικευμένους κτηματομεσίτες.

Ο Βάλτερ προγραμματίζε, κάθε φορά που επισκεπτόμουν την Αθήνα, να μου δείχνει ένα διαφορετικό μέρος⁵³. Αυτό το εφάρμοζε με την πάροδο των ετών, γεγονός που όχι μόνο μου έδωσε την εντύπωση της ποικιλομορφίας των διαφόρων περιφερειών, αλλά και κυρίως στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 2000 και μετά μου έδωσε μία ιδέα για τις βαθιές κοινωνικές αλλαγές και ταυτόχρονα με άφησε να αντιληφθώ ένα είδος αποξένωσης που ένιωθε ο Βάλτερ για την Αθήνα. Η περιοχή του *Αγίου Παντελεήμονα*, που βρίσκεται στο βορειοδυτικό κέντρο της Αθήνας, μεταξύ Βικτορίας και Πλατείας Αττικής, ήταν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Είναι μία από τις συνοικίες, την οποία κατοίκησαν μετανάστες από τη Μέση Ανατολή και την Αφρική στα τέλη της δεκαετίας του 2000, συνήθως χωρίς ασφαλή στέγη και εργασία. Υπήρξε καταγγελία για αυξημένη εγκληματικότητα. Υπήρξαν αμυντικές ενέργειες και δεξιές επιθέσεις. Καθώς διασχίζαμε τα οικοδομικά τετράγωνα, ο Βάλτερ σχολίασε ότι παλαιότερα περνούσε από εδώ χωρίς φόβο, σήμερα όμως κλείνει τα παράθυρα του αυτοκινήτου όταν οδηγεί. Η συνολική εισροή μεταναστών στην Αθήνα είναι σημαντική: ο συνολικός αριθμός προσφύγων από τη Συρία, το Αφγανιστάν και διάφορες Αφρικανικές χώρες που ζουν στην Αθήνα, συχνά παράνομα, εκτιμάται ότι ξεπερνά τις 70.000⁵⁴.

6 Δεκεμβρίου 2008

Τα Εξάρχεια είναι επίσης μία από τις γειτονιές που μου έδειξε ο Βάλτερ. Βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του κέντρου, κοντά στο Πανεπιστήμιο και εκτείνεται μεταξύ της Πανεπιστημίου, του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, της Λεωφόρου Αλεξάνδρας και του λόφου Στρέφη, γύρω από την οδό Εμμανουήλ Μπενάκη και την οδό Θεμιστοκλέους. Η μετάβαση στην κομμηγή συνοικία Κολωνάκι είναι απρόσκοπτη, με το διοικητικό της όριο να είναι στα νότια. Πρόκειται

⁵³ Νέα Ιωνία: η περιοχή χτίστηκε το 1923 για τους πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, με πολλά από τα σπίτια της να χρονολογούνται από αυτή την περίοδο. Η περιοχή Ταύρος με τις συνοικίες της οδού Πειραιώς που οδηγούν στον Πειραιά, τα πρώην εργοστάσια φυσικού αερίου και άλλα εργοστάσια, που είναι σήμερα πολιτιστικά κέντρα. Το Μαρούσι: περιφέρεια κτιρίων για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004. Κηφισιά: πρώην θερινό θέρετρο και σήμερα “πλούσιο και ισχυρό”. Νέο Φάληρο στον νότο στην περιοχή του Πειραιά: η πρώην περιοχή ναυτικών... Εν τω μεταξύ υπάρχει και ένας όμορφος και ενημερωμένος, αν και κάπως νοσταλγικός “δρόμος” μέσα από τις διάφορες συνοικίες κατά μήκος του σιδηρόδρομου. Petros Markaris 2013: Quer durch Athen, Zürich

⁵⁴ Τα διαθέσιμα στοιχεία είναι ανακριβή και ποικίλλουν ευρέως.

για μία φοιτητική συνοικία με αριστεροαυτόνομη σκηνή, πολλές παμπ και πλατείες. Ο γιος μας Μόρτεν, βρήκε επίσης εκεί ένα δωμάτιο, κατά τη διάρκεια της φοιτητικής του διαμονής το 2008/2009 και ήταν, ως εκ τούτου, “κοντά” στα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 2008. Μετά από μία αντιπαράθεση μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας, ο εντελώς αμέτοχος 15χρονος Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος πυροβολήθηκε από έναν αστυνομικό⁵⁵.

Μετά από αυτό, όχι μόνο η Αθήνα, αλλά η Ελλάδα συνολικά, σε πολλά μέρη, καταλαμβάνεται από ένα πρωτοφανές κύμα διαδηλώσεων οργής για αρκετές ημέρες, με καταστήματα και τράπεζες να καταστρέφονται. Το εύρος και η μαζικότητα των διαμαρτυριών προκάλεσαν σοκ στην ελληνική κοινωνία⁵⁶. Είναι γεγονός ότι η εισερχόμενη κρίση αύξησε την απογοήτευση σχετικά με τις προσδοκίες για την χρηστικότητα της ίδιας της μόρφωσης ή διαφορετικά: μίας αντίστοιχης και αναγνωρισμένης θέσης στην κοινωνία και με ένα επαρκές βασικό εισόδημα για έναν ανεξάρτητο τρόπο ζωής. Αυτές είναι οι αιτίες που προκάλεσαν τις τεράστιες και ενίοτε βίαιες διαμαρτυρίες του 2008.

Πρότζεκτ: αλλαγή προοπτικής

Κατά τη διάρκεια της συνεργασίας μας, αλλάζουν οι προοπτικές των πρότζεκτ, στα οποία εμπλέκονται ο Βάλτερ και οι συνεργάτες του, είτε στο νfα είτε μόνοι τους. Πρώτα απ' όλα, αυτά είναι έργα που προέρχονται από άλλες χώρες, μερικά από αυτά προωθούνταν από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και για τα οποία πρόκειται να προετοιμαστούν μερικές ελληνικές μελέτες περίπτωσης. Έτσι, το ενδιαφέρον για την Ελλάδα, έρχεται απ' έξω. Αυτή η προοπτική καθορίζει θέματα, όπως ενδεχομένως, τα “γυαλιά” μέσω των οποίων οι συνεισφορές προσλαμβάνονται και ερμηνεύονται από την Ελλάδα. Για τον Βάλτερ και την VfA, η συμμετοχή στο δίκτυο „work&education“ και άλλα δίκτυα είναι κερδοφόρα, υπό την έννοια ότι προσφέροντας εταίρους για μελέτες περίπτωσης από τη νότια Ευρώπη, καλύπτουν τα ευρωπαϊκά πρότζεκτ την ποικιλομορφία της Ευρώπης⁵⁷.

Αργότερα, θα αναπτυχθούν οι αρμοδιότητες στον καθορισμό της εφαρμογής αιτήσεων στην Ελλάδα και η VfA αναπτύσσεται, όπως και τα άλλα μέλη του work&education στις αντίστοιχες χώρες, ως ένα είδος “χώρου αρμοδιοτήτων” για αιτήσεις ευρωπαϊκών πρότζεκτ. Με αυτόν τον τρόπο, τα ζητήματα ανάπτυξης στην Ελλάδα μπορούν να τεθούν στο κέντρο του ενδιαφέροντος και να αναζητηθούν Ευρωπαίοι εταίροι, για να επιτευχθεί μία πιο παραγωγική προσέγγιση για την Ελλάδα. Το πρότζεκτ ReInnova, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα.

Η κατάσταση για την VfA δυσκολεύει

Κατά τη δεκαετία του 2000, αλλάζουν, με τα ευρωπαϊκά προγράμματα που ακολουθούν, επίσης

⁵⁵ Αυτός που πυροβόλησε καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη σε δικαστήριο τον Οκτώβριο του 2010.

⁵⁶ Σε συνέντευξη στην ιταλική εφημερίδα [La Stampa](#) στις 9 Δεκεμβρίου, ο Έλληνας συγγραφέας Βασίλης Βασιλικός δήλωσε: “δεν πρόκειται για πολιτική, αλλά κοινωνική εξέγερση. Στο δρόμο είναι η γενιά των 700 ευρώ το μήνα και εκείνος που ξέρει ότι του έχουν μείνει μόνο 500 ευρώ. [...] Οι τεχνολογίες έχουν αλλάξει τα πάντα. Αυτήν δεν είναι μία εικονική επανάσταση, αλλά ήταν τα μηνύματα του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και τα τηλεφωνικά μηνύματα που μετέφεραν την εξέγερση τόσο γρήγορα σε ολόκληρη τη χώρα και έδωσαν το σήμα: “Ξεσηκωθείτε”! Επαναστατήστε!”

⁵⁷ Για παράδειγμα: Beitrag von VfA für eine Studie zum professionellen Profil im Tourismus Griechenlands für das CEDEFOP 1991, oder: für das EMERGENCE Projekt über die Einführung von eWork, βλ.: Ursula Huws 2003: When Work takes Flight, Brighton (IES), ή τη συμβολή στο πρότζεκτ „Development in Diversity – Europe“ (DiDE) στο πλαίσιο του LifeLongLearning Programms της E.E., συντονισμένο από το Ντόρτμουντ και το Μπίλεφελντ τα έτη 2007-2009, ή τη συμβολή στο πλαίσιο του Leonardo-DA-Vinci-Programm της E.E. Στη Ρίγα, συντονισμένο από το „Ability not Disability in Employment“ τα έτη 2005-2010

και οι μηχανισμοί χρηματοδότησης που ευνοούν τις μεγαλύτερες Συμβουλευτικές και τα Πανεπιστήμια. Με την έναρξη της κρίσης η ελληνική χρηματοδότηση που ήταν ήδη αδύναμη, εξαλείφθηκε πλήρως, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στους Έλληνες εμπειρογνώμονες. Αυτό που συχνά διατηρείται είναι η συμμετοχή του ειδικού, έμπειρου υπεργολάβου, κάτω από επισφαλείς συνθήκες σε έργα τρίτων ή ακόμη ο ελληνικός “εξωτισμός” σε έργα που εκτελούνται από άλλες χώρες και με ενδιαφέρον γνώσης, τα οποία σε καμία περίπτωση δεν θα αποσκοπούσαν στην βελτίωση της κατάστασης στην Ελλάδα⁵⁸.

Αυτό ήταν επίσης ένα θέμα όταν συνάντησα τον Βάλτερ στην Αθήνα στα τέλη Οκτωβρίου του 2005. Και πάλι στην Αθήνα. Το πρότζεκτ της Πάτρας με το επίσημο όνομα „ReInnovA“ είχε ήδη ξεκινήσει και είχα περάσει προηγουμένως μία εβδομάδα στην Πάτρα και στην Ιθάκη⁵⁹. Σκεφτόμασταν, εάν από το „ReInnovA“ θα μπορούσε να αναπτυχθεί μία σταθερή συνεργασία με την Πάτρα. Ο Βάλτερ είχε επίσης πολλές ιδέες για το τι να κάνει και από που να “πιαστεί”. Τότε μου λένε οι σημειώσεις μου ότι: “η οικονομική κατάσταση της Vfa είναι τέτοια, που τα εισοδήματα είναι εξασφαλισμένα μέχρι τα τέλη του 2006, παρά την έλλειψη πρότζεκτ, και επειδή αναμένονται πληρωμές από παλαιούς εισπράκτορες λογαριασμών. Για χρόνια η Vfa δεν είχε λάβει σχέδια από κρατικούς ελληνικούς οργανισμούς” αυτό που ερχόταν από την Ελλάδα, ήταν μικροέργα από ΜΚΟ ή ευρωπαϊκά έργα. Δυστυχώς όμως, συχνά καλούταν η Vfa να κλείσει κενά, καθώς αυτοί που δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να ολοκληρώνουν τα έργα, ωφελούνταν από αυτούς που με λίγα χρήματα τα εκπλήρωναν σε λογικό πλαίσιο.

⁵⁸ Για παράδειγμα, η συμμετοχή στο ευρωπαϊκό πρότζεκτ RECOORD – „Regional Cross-border Development and Coordination of Education and Training in Rural Areas“, με τους Γερμανούς συντονιστές έργων της Katholische Erwachsenenbildung Lingen (KEB) και της Gesellschaft für empirische Arbeitsforschung und Beratung mbH (GEA mbH) από το Ντόρτμουντ και άλλους συνεργάτες στη Λιθουανία και την Πολωνία κατά τα έτη 2006-2008, για παράδειγμα τις εργασίες στην ομάδα ενός έργου την συντονίζει ο καθηγητής Α. Μήτσος για το Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (Hellenic Foundation for European & Foreign Policy ELIAMEP), „Assessment of the impact of policies funded by EU budget on the course of Greek economy“ in 2013.

⁵⁹ Έπρεπε όμως να εργαστώ σε ένα κείμενο για ένα άλλο έργο που έτρεχε ταυτόχρονα, την Ιθάκη: το νησί, στο οποίο επιστρέφει σύμφωνα με τον Όμηρο, ο Οδυσσέας μετά την μακρά περιπλάνησή του. Η “Οδύσσεια”, ως ένα μακρύ ηχογραφημένο βιβλίο: το διάσημο τραγούδι του Ομήρου για τον προικισμένο ψεύτη και τον κόσμο του Οδυσσέα ως σύνθετη σαπουνόπερα. Ο Κρίστοφ Μάρτιν, παραιτείται σκόπιμα από το αρχαίο εξάμετρο, ρυθμίζει τη γλώσσα και καθιστά απτή τη μελωδική ροή το πρωτότυπο που μπορεί να βιωθεί. Αυτό το άκουσα την ημέρα εκείνη, κατά τη διάρκεια μιας σημαντικής για τη ζωή μου αποκατάστασης, κατά την αλλαγή του έτους 2000. - Ιθάκη: αυτό είναι και το περίφημο ποίημα του Καβάφη, το οποίο ξεκινά με τους στίχους: “Σα βγεις στον πηγαιμό για την Ιθάκη, να εύχεται να 'ναι μακρύς ο δρόμος, γεμάτος περιπέτειες, γεμάτος γνώσεις”, έλεγε ο Κωνσταντίνος Π. Καβάφης, ένας από τους σημαντικότερους ποιητές της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας. Γεννημένος στην Αλεξάνδρεια το 1863, η οικογένεια του Καβάφη μετακόμισε στην Αγγλία, αργότερα επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια και έπειτα μετανάστευσε ξανά, αυτή τη φορά στην Κωνσταντινούπολη. Από εκεί ο Κωνσταντίνος επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια, όπου εργάστηκε ως υπάλληλος. Πέθανε από καρκίνο του λάρυγγα στην Αλεξάνδρεια το 1933.

Το *ReInnovA*, το πρότζεκτ της Πάτρας, ήταν ποιοτικά διαφοροποιημένο. Ο Ν.Ε.Α., ο οργανισμός οικονομικής υποστήριξης του Νομού Αχαΐας, είναι εταίρος στο πρότζεκτ, κάτι το οποίο εξασφαλίζει την πρόσβαση σε δεδομένα και, πάνω απ' όλα, σε σημαντικούς περιφερειακούς φορείς. Η βασική ιδέα του πρότζεκτ είναι να κινητοποιήσει το τοπικό-περιφερειακό δυναμικό, ειδικά σε ό, τι αφορά σε δεξιότητες για την ενίσχυση της περιοχής, δηλαδή για να την θέσει στον «ενδογενή χάρτη». Όλα λειτουργούν κάτω από τη γραμμή «Προώθησης του επιχειρηματικού πνεύματος», όπως καθορίζεται από την Ε.Ε.

Για το σκοπό αυτό, έπρεπε να αναπτυχθούν τρεις «πυλώνες»: μία εκστρατεία που θα στόχευε στους νέους ανθρώπους και θα τους ενθάρρυνε να αναπτύξουν «επιχειρηματικές ιδέες, μία ισχυρότερη συνεργασία σε τομείς που έχουν προοπτική, δηλ. την κατασκευή συστάδας και εν τέλει κάποιου είδους Αχαϊκής συμμαχίας, δηλ. μία τοπική κοινότητα ευθύνης⁶⁰. Ιδιαίτερα, η κατασκευή συστάδας, με την έννοια της πραγματικής συνεργασίας και την ιδέα της συμμαχίας, μέχρι τότε ήταν έννοιες ασυνήθιστες για την Ελλάδα και αντιμετώπισαν ιδιαίτερο σκεπτικισμό, σε ό,τι αφορά στις πιθανότητες υλοποίησής τους.

Η περιοχή της Αχαΐας βρίσκεται στα βορειοδυτικά της Πελοποννήσου. Από τους 319.000 κατοίκους της, οι 160.000 ζουν στην Πάτρα, την τρίτη μεγαλύτερη πόλη στην Ελλάδα. Γεωγραφικά, η Αχαΐα συνδυάζει μία μεγάλη ακτή με ένα ευρύ ορεινό τοπίο. Η ανεργία βρίσκεται περίπου στο 11%, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία και η μακροχρόνια ανεργία είναι ελαφρώς πιο πάνω από το μέσο όρο σε σύγκριση με τον γενικό μέσο όρο της Ελλάδας, αλλά το 60% των ανέργων είναι κάτω των 25 ετών. Η ανεργία είναι γυναικείο ζήτημα: τα 2/3 των εγγεγραμμένων ανέργων είναι γυναίκες. Επιπλέον, το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών στην Αχαΐα είναι κάτω του μέσου όρου. Ταυτόχρονα, η μέση ηλικία του εργατικού δυναμικού είναι χαμηλότερη. Η Πάτρα, ως αστικό κέντρο, προσελκύει νέους από την ευρύτερη περιοχή αλλά και λόγω του Πανεπιστημίου. Αυτό σημαίνει ότι ένα σημαντικό μέρος του ανεκμετάλλετου δυναμικού είναι γυναίκες με καλό επίπεδο εκπαίδευσης, λόγω της εκπαιδευτικής διεύρυνσης που είχε προηγηθεί.

Σε ό,τι αφορά στην οικονομική δομή, ο τομέας των υπηρεσιών κυριαρχεί στην Αχαΐα, ενώ η βιομηχανία έχει χάσει σημαντικό βάρος μέσα σε λίγα μόλις χρόνια (2001: 21, 2%). Ο γεωργικός τομέας, ο οποίος εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο για τη δυτική Ελλάδα, παίζει μικρό ρόλο στην Αχαΐα, σε ποσοστό μόλις 8%. Για την κεντρική πόλη της Πάτρας, το σημαντικό λιμάνι με τα ακτοπλοϊκά δρομολόγια για Ιταλία, είναι επίσης σημαντικό.

Στενή συνεργασία «επί τόπου»...

Το Κέντρο Κοινωνικής Έρευνας, πέραν του CIREM της Βαρκελώνης- αποτελούνταν και από άλλους εταίρους του πρότζεκτ. Ο Βάλτερ ενήργησε ως σύμβουλος του Ν.Ε.Α. Έχοντας προηγούμενες εμπειρίες, ο Βάλτερ κι εγώ καταλήξαμε στο συμπέρασμα, ότι η συχνή παρουσία μας μπορεί να έχει διεγερτική επίδραση στις «επί τόπου» δραστηριότητες⁶¹. Παρ όλες τις μεγάλες αποστάσεις, προσπαθήσαμε να οργανώσουμε τις επισκέψεις μας στην Πάτρα όσο πιο σύντομα γίνεται.

⁶⁰ Εδώ γίνεται σαφής η παρόρμηση που αποκτήθηκε από το τότε έργο ώθησης της οικονομίας και της απασχόλησης στο Ντόρτμουντ.

⁶¹ Το σημείωμά μου αυτό, του Οκτωβρίου του 2005, δείχνει τις εμπειρίες: „Ο Δημήτρης από τον ΝΕΑ, ο υπεύθυνος του έργου, σε κάθε περίπτωση δεν είχε προετοιμάσει κάτι, παρά άρχισε να οργανώνεται όταν βρέθηκα στο γραφείο του“.

Όντως, ως μέρος αρκετών εντατικών διαμονών το Καλοκαίρι/Φθινόπωρο του 2015⁶², υπήρξε αφθονία διμερών και ομαδικών συζητήσεων, πάντα με τον Ν.Ε.Α., ώστε να διερευνηθεί το πεδίο, γνωριμίας πιθανών συνεργατών, συνεργασίας και να εξηγηθεί η ιδέα μιας συμμαχίας. Τον Ιούλιο του 2015, πραγματοποιήθηκε στην Πάτρα μια διεθνής συνάντηση εταίρων, στην οποία, εκτός από τους επιστημονικούς εταίρους, συμμετείχαν επίσης εκπρόσωποι των πόλεων του Ντόρτμουντ και του Prat de Llogregat. Συνολικά, προκλήθηκε μία συγκεκριμένη δυναμική από την πυκνότητα των συναντήσεων και των θεμάτων⁶³.

... επιτευγμένα αποτελέσματα

Η Ε.Ε. συνοψίζει⁶⁴ ορισμένα σημαντικά αποτελέσματα: „Τα απτά αποτελέσματα των έργων περιλαμβάνουν τη χρηματοδότηση περίπου 30 τοπικών πρότζεκτ και τη δημιουργία πέντε τοπικών οργανισμών... Προωθώντας πιλοτικά προγράμματα, στα οποία εφαρμόζεται η γνώση ειδικών σε περιφερειακό επίπεδο, βοηθάει η ReInnovA την περιοχή της Αχαΐας, να ανακαλύψει ξανά την εμπιστοσύνη και την ευημερία, αξιοποιώντας το δικό της δυναμικό“. Το πρότζεκτ θα συνεχιστεί μέχρι το 2008 και θα ολοκληρωθεί με μία συνδιάσκεψη της συμμαχίας. Το 2006 προέκυψαν, μαζί με τον Ν.Ε.Α, ιδέες για περαιτέρω συνεργασίες που θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στον στρατηγικό σχεδιασμό της περιοχής της Αχαΐας για την περίοδο 2007 με 2013. Η αναδυόμενη κρίση έθεσε τέλος σε περαιτέρω σκέψεις.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το ReInnovA, θα πρέπει, συγκριτικά, να θεωρηθεί ως ένα επιτυχημένο έργο, διότι στην πραγματικότητα είχε επί τόπου αντίκτυπο, παρόλο που το εύρος και η ποιότητά του δεν έφτασαν τα επιθυμητά επίπεδα. Ωστόσο, κατορθώσαμε να ενισχύσουμε τις ενδογενείς δυνάμεις και κυρίως να στηριχθούμε στις δεξιότητες νέων ανθρώπων, να δώσουμε αρχή σε έναν ευρύ διάλογο, να μεταφέρουμε την ιδέα στα σχολεία και να καθιερώσουμε σε σημαντικό βαθμό μία συνεργασία που δεν είχε κατορθωθεί και κατά συνέπεια σε κάποιο βαθμό να αμβλύνουμε τη βαθιά ριζωμένη αμοιβαία απομόνωση παραγόντων στην Ελλάδα και την κρατική σταθεροποίηση υπέρ ενός είδους τοπικής κοινότητας ευθύνης, δηλ. της κοινωνίας των πολιτών. Όπως ανέφερε και ο Βάλτερ, αυτό είχε μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην περιοχή.

Η κεντρική συνεισφορά του Βάλτερ

Ήταν όντως το μοναδικό μακρύ και εντατικό πρότζεκτ που σχεδίασα και εκπόνησα από κοινού με τον Βάλτερ Φισάμπερ. Στη συνεισφορά του για τα 70ά μου γενέθλια ο Βάλτερ μου γράφει: „Οι διάλογοι προσανατολισμένοι και συμμετοχικοί ήταν και εξακολουθούν να είναι πολύ δύσκολο να επιτευχθούν στην κατάσταση της Ελλάδας, των «ατομικιστών», και ακριβώς εκεί ήταν αποφασιστικός και απαραίτητος ο ρόλος του Βίλφριντ Κρούσε στο πρότζεκτ. Ο Βίλφριντ Κρούσε ήταν η κινητήρια και αποφασιστική δύναμη του πρότζεκτ και εγώ ως διευθύνων του πρότζεκτ είχα την αποστολή να μεταφέρω τις ιδέες του και να πείθω τους τοπικούς εταίρους για τη σκοπιμότητά τους, κάτι που δεν ήταν και τόσο εύκολο“⁶⁵.

⁶² Ένα εξ αυτών επίσης μαζί με τον Κρίστοφ Καλέτκα από το Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

⁶³ Ακολούθησε ένα πρότζεκτ Leonardo da Vinci, που πρότεινε το ΝΕΑ, με την επωνυμία „StartCompEnt“, στο οποίο συμμετείχαν οι VfA, sfs στο Ντόρτμουντ και από το CIREM στη Βαρκελώνη, επίσης: η Start up a Competent Enterprise“ είναι ένα σχέδιο που χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση στον τομέα της περαιτέρω επαγγελματικής κατάρτισης (πρόγραμμα Leonardo DA Vinci) σε επτά χώρες της Ε.Ε. Στοχεύει στη βελτίωση των συνθηκών για την αναγνώριση των επιχειρηματιών και στην κατάρτιση για την προετοιμασία των νεοσύστατων επιχειρήσεων.

⁶⁴ Europäische Kommission, Generaldirektion Beschäftigung, soziale Angelegenheiten und Chancengleichheit, Referat C.4 2006: Innovation durch den Europäischen Sozialfonds (Folgebroschüre 2), Βρυξέλλες, σ.36.

⁶⁵ Valter Fissaber 2017: Gemeinsam in Patras, στο: Freudenberg Stiftung (επιμ.): Bildung.Arbeit.Lebenszusammenhang. Tagung zum 70. Geburtstag von Wilfried Kruse, Βάννιγγαμ, σ. 41.

Με τον ταπεινό τρόπο, με τον οποίο ο Βάλτερ περιγράφει το ρόλο του, το βάρος του γίνεται σαφές: είναι η μακρά πείρα του, η σταθερή γνώση του πάνω στις ελληνικές δομές και νοοτροπίες, η ικανότητά του, οι αρμοδιότητές του, η ικανότητά του να αξιολογεί και η γενική εικόνα που είχε, οι οποίες ως ειδικές αρμοδιότητες τέθηκαν σε λειτουργία και ως κοινωνικές και πολιτικές αρμοδιότητες, δημιουργώντας αρχικά μία βάση εμπιστοσύνης που κάτι θα κινούσε. Μα τι ευτύχημα.

3^ο Μέρος: Μετά το 2008: αντιμετωπίζοντας τη μακρά κατάθλιψη

«Οι κρίσεις δημιουργούν, το πολύ-πολύ, μία κανονικότητα σε οικονομικές περιφέρειες όπως η Ελλάδα»⁶⁶, αλλά αυτή της Ελλάδας μετά το 2008 είχε πρωτοφανή αντίκτυπο. Οι δραστικές πολιτικές λιτότητας που εφαρμόζει η Ε.Ε., η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και η Παγκόσμια Τράπεζα επηρεάζουν κυρίως εκείνους που δεν μπορούν να αποφύγουν την κρατική παρέμβαση: συνταξιούχοι, αυτοί που χρειάζονται κρατική στήριξη και εκείνοι που δεν μπορούν ή δεν θέλουν να αποφύγουν την αύξηση της φορολογίας μέσω φοροδιαφυγής⁶⁷.

Συνδεδεμένοι με την κατάσταση της κρίσης;

Μόνο για το 2012, 180.000 μικρομεσαίες δήλωσαν πτώχευση. Ολόκληρες οικογένειες πετάχτηκαν έξω από το επίσημο κρατικό δίκτυ ασφαλείας και την υγειονομική περίθαλψη. Τα νοικοκυριά έχασαν κατά μέσο όρο το 28% του εισοδήματός τους. Η επίσημη ανεργία αυξήθηκε από 8% (2008) σε 28% (2013). Η ανεργία μειώθηκε το 2018, αλλά εξακολουθεί να είναι 19 τοις εκατό και το 37 τοις εκατό να είναι μεταξύ των νέων. Ο αριθμός των ατόμων που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας αυξήθηκε από 13% σε 35% μεταξύ του 2009 και του 2013⁶⁸.

Ταυτόχρονα, ο αριθμός των προσφύγων που έρχονται στην Ελλάδα αυξάνεται συνεχώς⁶⁹. Τα στρατόπεδα στα νησιά κοντά στην τουρκική ακτή είναι υπερπλήρη σε δραματικό βαθμό. Η κατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα επιδεινώνεται όλο και περισσότερο σε μία ανθρωπιστική καταστροφή⁷⁰.

Τον Ιανουάριο του 2009 βρίσκομαι και πάλι στην Αθήνα. Με φόντο τις μαζικές διαμαρτυρίες της νεολαίας όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και στη Μαδρίτη και τη Βαρκελώνη και σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές πόλεις και με το βλέμμα στις ιδιαίτερα κρίσιμες περιοχές ή συνοικίες, γεννήθηκε η ιδέα ενός πρότζεκτ συνεργασίας μεταξύ Βερολίνου, Βαρκελώνης και Αθήνας. Η προσέγγιση που

⁶⁶ Ioannidis, S. 83

⁶⁷ Μία σύντομη επισκόπηση των εξελίξεων στην Ελλάδα μετά το 2010 προσφέρει το κεφάλαιο: „Krise und Umbruch nach 2010“ in Gustav Auernheimer 2019: Das politische System Griechenlands. Strukturen und Probleme, Wiesbaden, S. 33-46. – Ο Βάλτερ ανέφερε σποραδικά σε μιλιά για το πόσο σοβαρά η οικογένειά του επηρεάστηκε από τις περικοπές, ειδικά σε ότι αφορά στις συντάξεις.

⁶⁸ Πρβλ. εδώ Gustav Auernheimer 2019: Das politische System Griechenlands. Strukturen und Probleme, Wiesbaden, S.33ff

⁶⁹ Για τη χρονιά 2016, ο Βάλτερ Φισάμπερ περιέγραψε την κατάσταση εκείνης της εποχής σε μία συνοδευτική εκδήλωση στον έκθεση «Ο θεός Χασάν»: «Ακόμη και αν ο τρόπος αντιμετώπισης των προσφύγων άλλαξε με τη νέα κυβέρνηση: Ο Βάλτερ Φισάμπερ τόνισε ότι σε καμία περίπτωση φαινόταν η Ελλάδα πιεσμένη ως προς την ένταξη των προσφύγων στη χώρα, γιατί: κανένας από αυτούς δεν ήθελε να μείνει στην Ελλάδα, όλοι ήθελαν να συνεχίσουν προς την Κεντρική ή Βόρεια Ευρώπη. Ο Φισάμπερ αναφέρει τη μεγάλη προθυμία του ελληνικού πληθυσμού να βοηθήσει τους πρόσφυγες. Δεν λείπουν ούτε τα τρόφιμα, ούτε τα ρούχα και οι κουβέρτες, ούτε υπάρχει η ιατρική περίθαλψη και όλα αυτά ήταν δέσμευση των πολιτών, καθώς το ελληνικό κράτος δεν παρείχε ανθρωπιστική βοήθεια». <http://onkel-hasan.de/hellas-migrationen-ohne-ende/>

⁷⁰ Πρβλ. Adelheid Wölfli: Insel der Unseligen, in: Frankfurter Rundschau vom 12. Januar 2020

συζητήθηκε διατυπώθηκε σε μία αρχική ιδέα: το πρότζεκτ «επιδιώκει να αναπτύξει προσεγγίσεις για το πώς οι προβληματικές και περιθωριοποιημένες ομάδες νέων σε κοινωνικά δύσκολες γειτονιές, μπορούν να αναπτύξουν τις δεξιότητες που απαιτούνται στην κοινωνία της γνώσης». Ταυτόχρονα ομολογεί: «Ωστόσο, η περιοχή, ως περιοχή δράσης τοπικής πολιτικής είναι μάλλον ανεπαρκώς αναπτυγμένη στην Αθήνα». Ενώ οι εταίροι του πρότζεκτ είναι διαθέσιμοι στο Βερολίνο και τη Βαρκελώνη, η αναζήτηση στην Αθήνα ολοκληρώνεται χωρίς επιτυχία.

Πρόεδρος του Ελληνικού Κέντρου Επαγγελματικού Προσανατολισμού

Τον Βάλτερ, θα τον συναντήσω ξανά στην Αθήνα το Φθινόπωρο του 2010⁷¹: από το 2009 έως το 2011 ήταν Πρόεδρος του Ελληνικού Κέντρου Επαγγελματικού Προσανατολισμού. Αρχικά χωρίς πληρωμή,⁷² αλλά με γραφείο, εταιρικό αυτοκίνητο και οδηγό⁷³. Είναι η περίοδος κατά την οποία, σε σύγκριση με τον παραδοσιακό συγκεντρωτισμό, υπάρχει μία, αρχικά τυπική, νομική ανατίμηση των περιφερειών⁷⁴ αλλά και του επιπέδου των Δήμων, ενώ ταυτόχρονα ο νόμος για τη δια βίου μάθηση θα μπορούσε να δώσει νέα ώθηση στο εκπαιδευτικό σύστημα. Ο επαγγελματικός προσανατολισμός ήταν δουλειά περισσότερων από 70 κέντρων σε όλη τη χώρα, χωρίς όμως να είναι θεμελιωμένος σε σχολεία και επιχειρήσεις. Ο Βάλτερ με είχε προσκαλέσει με την ελπίδα, ότι οι σχετικές εμπειρικές εκθέσεις από τη Γερμανία, θα μπορούσαν να δώσουν κάποια ώθηση. Υπήρξε διάσκεψη με συμβούλους εργασίας στο Υπουργείο Παιδείας και διάφορες ειδικές συζητήσεις με μικρότερες ομάδες. Κατά το μεσημέρι, δημιουργούνται τα περιγράμματα για μία έννοια ολοκληρωμένων περιφερειακών κέντρων επαγγελματικού προσανατολισμού και πρακτικής άσκησης σε επιχειρήσεις.

Σε μελέτη που δημοσιεύθηκε στη Γερμανία το 2012⁷⁵, ο Βάλτερ Φισάμπερ συνοψίζει τα βασικά χαρακτηριστικά που εξακολουθούν να υπάρχουν στο ελληνικό σύστημα: „Η Ελλάδα παραμένει ένα από τα πλέον κεντρικώς διαχειριζόμενα εκπαιδευτικά συστήματα στην Ευρώπη... Η χώρα έχει έναν μεγάλο και σταθερά αυξανόμενο αριθμό νέων που έχουν αποφοιτήσει από το Γυμνάσιο και που σπουδάζουν τα τελευταία 15 χρόνια. Η επαγγελματική εκπαίδευση είναι σχετικά υποτιμημένη όσον αφορά στην ποσότητα και στην ποιότητα στην Ελλάδα. Τον λόγο γι' αυτό, μεταξύ άλλων, πρέπει να τον αναζητήσει κανείς, στο γεγονός ότι οποιαδήποτε εκπαίδευση πέραν του Γυμνασίου και του Πανεπιστημίου, έχει αρνητική εικόνα στην ελληνική κοινωνία». Στην πραγματικότητα, υπήρξε μεταφορά τεχνογνωσίας για ευρωπαϊκά πρότζεκτ και ορισμένες

⁷¹ Από τις σημειώσεις μου: «Ο Βάλτερ με κοστούμι και γραβάτα ως Πρόεδρος του Εθνικού Κέντρου Επαγγελματικού Προσανατολισμού (ΕΚΕΠ) και με εταιρικό αυτοκίνητο και οδηγό («το χρησιμοποιώ μόνο όταν πρέπει να πάω από το κέντρο στο Υπουργείο»). Στα 67 του χρόνια, γίνεται τώρα κάτι σαν ένας υψηλός εκπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης, κατόπιν αιτήματος της Υπουργού Πολιτισμού, Διαμαντοπούλου, η οποία ήταν επίσης Επίτροπος στις Βρυξέλλες και τον εκτιμούσε πολύ. Εκτός από το γεγονός ότι ο παλιός του φίλος Γληνός, που τώρα έχει καρκίνο, ήταν ο επικεφαλής του γραφείου του εκεί μαζί του και εξακολουθεί να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο Υπουργείο. Στην παρούσα κατάσταση, ο Βάλτερ δεν μπόρεσε και δεν ήθελε να αγνοήσει αυτή τη «φήμη», επειδή ως αριστερός πατριώτης που υπέφερε από την έλλειψη εκσυγχρονισμού της χώρας του εδώ και πολλά χρόνια, βλέπει τις περικοπές που προκαλούνται από την πίεση της Ε.Ε. και της Παγκόσμιας Τράπεζας ως πραγματική ευκαιρία για τον εκσυγχρονισμό της Ελλάδας, αλλά με υψηλό αντίτιμο και με μεγάλο ρίσκο. Επί μήνες είχε γίνει στενός σύμβουλος στη διοίκηση του Υπουργείου, χωρίς να του καταβληθεί μισθός. Δεδομένου ότι έπρεπε να παραμελήσει το Ινστιτούτο του, η μόνιμη κρίση σε αυτό, επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο». Τέλος, μετέφερε το μερίδιό του στην Άννα Κοντάκιον, την συνεργάτη του στην VfA.

⁷² Αργότερα, η θέση αυτή θα καθιερωθεί από το κοινοβούλιο με πληρωμή.

⁷³ Στη συνέχεια, διορίζεται στο Υπουργείο Εργασίας ως σύμβουλος, για κάποιο χρονικό διάστημα και αργότερα - λίγο πριν το τέλος της αριστερής κυβέρνησης- και πάλι ως σύμβουλος για ζητήματα ψηφιοποίησης. Καμία όμως από αυτές τις θέσεις εργασίας ήταν πραγματικά κερδοφόρα.

⁷⁴ Έτσι η ευθύνη γίνεται περιφερειακή για τις επαγγελματικές σχολές με τα 210 προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης.

⁷⁵ Valter Fissaber 2012: Griechenland: Krise und Bildung, in: Denk-doch-mal: Berufsbildung in Europa, Ausgabe 4

σημαντικές μεταρρυθμίσεις βρίσκονται σε εξέλιξη, αλλά αυτό που ισχύει για την αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος είναι ότι είναι: «πολύ αργή, όχι αρκετά ευρεία και αρκετά βαθιά»⁷⁶.

Κατά τη διάρκεια αυτών των ετών, ήμουν σε θέση να διερευνήσω πάλι, μαζί με τον Βάλτερ, την πραγματικότητα της επαγγελματικής κατάρτισης σε ένα ερευνητικό ταξίδι⁷⁷ στην Αθήνα, στη διάρκεια του οποίου επισκεφθήκαμε διάφορα κέντρα επαγγελματικής κατάρτισης. Η επικεφαλίδα της έκθεσης συνοψίζει με σαφήνεια την κατάσταση: Επαγγελματική κατάρτιση στη Νέα Φιλαδέλφεια: κρατική αμέλεια και προσωπική δέσμευση.

Μπορεί να μεταφερθεί ο «δημοτικός συντονισμός»;

Μεταξύ του 2012 και του 2014, ο Βάλτερ Φισάμπερ η ερευνήτρια σύμβουλος του Άννα Κονιωτάκη από την VfA, που γνωρίστηκαν μέσω της συμμετοχής σε ετήσια φόρουμ⁷⁸, κατέβαλαν αρκετές προσπάθειες να τοποθετήσουν στην Ελλάδα⁷⁹ την ιδέα του «συντονισμού των Δήμων» για τη μετάβαση του σχολικού εργασιακού κόσμου, που προέρχεται από την ομάδα εργασίας, της πρωτοβουλίας Weinheim⁸⁰. Η ιδέα προξένησε το ενδιαφέρον, πχ. στον τότε Πρόεδρο της Περιφέρειας Αττικής και στον Δήμαρχο Καλλιθέας, ο οποίος ήταν και Πρόεδρος του Ελληνικού Δημοτικού Συμβουλίου. Περαιτέρω, η ιδέα θα μπορούσε να συγκεκριμενοποιηθεί στην πόλη Αχαρνάι με 60.000 κατοίκους, στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Ωστόσο, οι προτάσεις των πρότζεκτ, στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών προγραμμάτων χρηματοδότησης με τη συμμετοχή κατοίκων των Αχαρνών⁸¹ απέτυχαν. Το 2014, το ίδρυμα Φρίντριχ Έμπερτ στην Αθήνα⁸², συμμετείχε επίσης σε περαιτέρω προσπάθειες για μία ελληνική δοκιμή αυτής της προσέγγισης. Τελικά, όλες οι προσπάθειες απέτυχαν οριστικά.

Συνεργασία χωρίς πρότζεκτ;

Όπως αποδείχτηκε: η συνεργασία που χρηματοδοτήθηκε από το πρότζεκτ, δεν λειτούργησε μετά την ολοκλήρωση του πρότζεκτ της Πάτρας το 2008. Η κατάσταση ήταν παρόμοια με την Oriol Homs στη Βαρκελώνη και το εκεί πρότζεκτ. Και στις δύο περιπτώσεις, η κρίση διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο από το 2008 και μετά, καθώς προκάλεσε και στα δύο Ινστιτούτα σοβαρή αναταραχή. Ωστόσο, οι σημαντικές αλλαγές και η προοδευτική γραφειοκρατικοποίηση του ευρωπαϊκού ερευνητικού τοπίου είχαν τον αντίκτυπό τους. Ίσως ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίσαμε τις κοινωνικές αλλαγές να μην ανταποκρίνονταν πλέον στο πιο τεχνοκρατικό πνεύμα της εποχής. Αλλά αυτό που δεν θέλαμε ήταν να σβήσουν πλήρως οι επαγγελματικές και

⁷⁶ Για επιπλέον ανάπτυξη πρβλ. Zur weiteren Entwicklung vergl. Stefan Wolf 2018: Berufsbildung in Griechenland – Kontext, Geschichte und aktuelle Situation, Berlin (Technische Universität/ research gate); Για την περαιτέρω ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος Zur weiteren krisenhaften Entwicklung des Bildungssystems u.a.: Alexandra Ioannidou 2014: Privatisierung im Erziehungs- und Bildungswesen in Griechenland, in: BLZ 01/02-2014 (GEW)

⁷⁷ Χρηματοδοτείται από το Freudenberg Stiftung

⁷⁸ Έτσι ανέφερε το ετήσιο φόρουμ του 2013 στο Φράιμπουργκ (Μπράιςγκοϊ) σχετικά με την τρέχουσα κατάσταση της νεολαίας και την επαγγελματική κατάρτιση στην Ελλάδα. So berichtete er z.B. beim Jahresforum 2013 in Freiburg (Breisgau) über die aktuelle Situation von Jugend und Berufsausbildung in Griechenland.

⁷⁹ Η πρώτη ιδέα πάνω σε αυτό ήταν διαθέσιμη ήδη από τον Απρίλιο του 2012.

⁸⁰ Στη Γερμανία, που αποτελεί μία εθνική ένωση πόλεων και συνοικιών, είναι ιδιαίτερα αφοσιωμένοι στη μετάβαση από το σχολείο στην εργασία και στις επιτυχημένες εκπαιδευτικές βιογραφίες. www.kommunale-koordination.de

⁸¹ Ο δήμος Αχαρνών συμμετείχε επίσης σε μία συνάντηση μιας ευρωπαϊκής ομάδας εργασίας «Οι πόλεις της Ευρώπης με εκπαιδευτικές δραστηριότητες μεσαίου μεγέθους», η οποία συνήλθε στο πλαίσιο του ετήσιου φόρουμ της πρωτοβουλίας Βάινχάιμ στην περιοχή Όφενμπαχ.

⁸² Περιέργως, ήξερα την επικεφαλής της FES, Νικόλ Κατσούλη, από τη Βαρκελώνη. Υπήρξε εκεί στενή φίλη της κόρης μας.

φιλικές σχέσεις. Εκτός από τις προσκλήσεις σε διαλέξεις⁸³, συναντηθήκαμε – ο Όριολ Χολμς, ο Βάλτερ Φισάμπερ, εγώ και ο Τεό Ρόιμπσαετ, ένας μακροχρόνιος συνάδελφος από το Ναϊμέχεν-τον Νοέμβριο του 2014 στη Βάρκιζα⁸⁴ για μία “στοχαστική συνάντηση”: rethinking transition.

Έλληνες οικονομικοί μετανάστες στη Γερμανία

Η ταβέρνα Έπιλον στο Ντόρτμουντ είναι το “επεκτεταμένο καθιστικό” μας. Εκεί μας δόθηκε στα χέρια, το 2010, το βιβλίο “Στους Έλληνες”⁸⁵ με τη σημείωση “έτσι είναι”. Μία από τις επιλογές των πρώην οικονομικών μεταναστών ήταν να ανοίξουν μικρά εστιατόρια ή μπαράκια. Κατά τα άλλα, εγώ -εμείς- επικεντρωθήκαμε ελάχιστα στη μετανάστευση εργατικού δυναμικού στη Γερμανία.

Αυτό αλλάζει από το 2015 με την προετοιμασία, την δομή και την παρουσίαση της έκθεσης “Ο θείος Χασάν και η γενιά των εγγονών”⁸⁶. Στο πλαίσιο ενός εκτεταμένου προγράμματος της έκθεσης μίλησε και ο Βάλτερ Φισάμπερ⁸⁷. Η έκθεση πρότεινε έρευνα που διαπερνούσε την πρώτη γενιά Τούρκων οικονομικών μεταναστών, στην οποία ανήκε και ο “θείος Χασάν”. Η εννοιολογικώς ευρεία διάταξη της έκθεσης, δεν αφορούσε μόνο την “ανακατασκευή” των ιστοριών της ζωής της πρώτης γενιάς οικονομικών μεταναστών στη μεταπολεμική Γερμανία και την αντίθεση με το περιβάλλον ζωής των “εγγονών”, δηλαδή των νέων από οικογένειες με μεταναστευτικό παρελθόν που ζουν στη Γερμανία, γεννήθηκαν ή και μεγάλωσαν, αλλά και το πώς η κοινωνία αντιμετωπίζει το ζήτημα της μετανάστευσης.

Γι’ αυτό το λόγο, ενσωματώθηκαν στην πολυμεσική έκθεση, δύο ακουστικοί σταθμοί στο „Sound der Migration“ (“Ήχος της μετανάστευσης”). Ένα από αυτά, αναφορικά με τη δεκαετία του 1960 και τη δεκαετία του '80 και τη σταδιακή αλλαγή του θέματος της μετανάστευσης, ιδίως λόγω του γεγονότος, ότι στα επόμενα χρόνια αναμείχθηκαν κρίσιμοι τραγουδοποιοί και γκρουπ, που έφεραν οι ίδιοι το μεταναστευτικό στο προσκήνιο⁸⁸.

“Ελληνικό κρασί” („Griechischer Wein“)

Η βιομηχανία της επονομαζόμενης “σλάγκερ μουσικής”, είχε αρχίσει νωρίς, σε σχέση με την έναρξη του μαζικού τουρισμού, να εκμεταλλευτεί ξένους ήχους σε αντίστοιχες ιστορίες. Πολύ νωρίς, δηλαδή ήδη το 1962, η Κόνι Φρόμπου τραγούδησε το “δύο μικροί Ιταλοί” („Zwei kleiner Italiener“) στο πλαίσιο του „Grand Prix Eurovision de la Chanson“. Ήδη από το 1961 με τα “Άσπρα τριαντάφυλλα από την Αθήνα” („Weiße Rosen aus Athen“) της Νανάς Μούσχορη,

⁸³ Η Ομοσπονδιακή Ένωση Δικτύων Μεταναστευτικών Οργανισμών (BV NeMO) κάλεσε τον Βάλτερ Φισάμπερ στη διάσκεψη του ομοσπονδιακού διαλόγου του έργου samo.fa στο Μόναχο, το Φθινόπωρο του 2018, για να αναφερθεί στην κρίση του προσφυγικού στην Ελλάδα. Ήδη γνώριζε τον Ουμίτ Κόζαν, τον πρόεδρο της BV NeMO, από το Ντόρτμουντ και από την επίσκεψη του Ουμίτ στην Αθήνα το καλοκαίρι του 2018.

⁸⁴ Ένας ιστορικός τόπος: Τον Φεβρουάριο του 1945 υπεγράφη συμφωνία μεταξύ της δεξιάς ελληνικής κυβέρνησης και των ομάδων αντίστασης, υπό την πίεση των συμμάχων, οι οποίοι είχαν προηγουμένως διαιρέσει τις σφαίρες επιρροής τους στην Ευρώπη και είχαν τοποθετήσει την Ελλάδα στη «Δύση». Η συμφωνία για την κατάπαυση του πυρός έπαψε να ισχύει και ένας δολοφονικός εμφύλιος πόλεμος ακολούθησε.

⁸⁵ Alexandros Stefanidis 2010: Beim Griechen, Φρανκφούρτη.

⁸⁶ Βλ.: www.onkel-hasan.de

⁸⁷ Valter Fissaber: „[Griechenland: Auswanderung – Einwanderung – Auswanderung – Durchwanderung](#)“, [Vortrag am 16.02.2016](#) in der Auslandsgesellschaft Dortmund

⁸⁸ Στην έκθεση υπάρχουν επίσης αναφορές σε λαϊκά τραγούδια που σχετίζονται με τις κύριες χώρες προέλευσης της μετανάστευσης για εργασία στη Γερμανία.

έγινε το υποτιθέμενο ελληνικό στυλ τραγουδιού δημοφιλές⁸⁹, προωθούμενο σε μεγάλο βαθμό από την ταινία “Αλέξης Ζορμπάς” που κυκλοφόρησε στους κινηματογράφους το 1964, παρουσιάζοντας μία περίεργη εικόνα για τους “Ελληνες”, ειδικά τους άντρες, έχοντας μεγάλο αντίκτυπο.

Έτσι λειτούργησε και το “Ελληνικό κρασί” („Griechischer Wein“) του Ούντο Γιούργκενς, το οποίο βέβαια ανήκει στους ήχους μας στην έκθεση, και σε αντίθεση με τα άλλα, παρόλο που φτιάχτηκε από παρόμοιο υλικό, επιθυμείς να το ακούσεις. Ακούγεται σαν ένα τραγούδι ενός δημοφιλούς ποπ τραγουδιστή, σαν να έχει γίνει για πρώτη φορά σοβαρά και με ενσυναίσθηση της κατάστασης των „γκασταρμπάιτερ“. Αυτό που κυριαρχεί είναι θλίψη και νοσταλγία: Το “Ελληνικό κρασί” και τα γνωστά τραγούδια μιλούν σε μένα, γιατί αισθάνομαι ξανά αυτή τη νοσταλγία, πως σε αυτήν την πόλη θα “είμαι πάντα μόνος και ξένος”. Αυτό που είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός από την εμπειρία πολλών Ελλήνων οικονομικών μεταναστών, λαμβάνει επιπλέον νόημα στο κείμενο του γερμανικού σλόγκερ/τραγουδιού: Έχουμε συμπόνοια. Δεν ανήκετε όμως πραγματικά εδώ. Αυτό έλεγε ένα τραγούδι-πνεύμα των καιρών σε μία Γερμανία που δεν θεωρούσε τον εαυτό της ως χώρα εισροής μεταναστών.

Μετανάστευση: μνήμη και επικαιρότητα

Η ανανεωμένη ενασχόληση με την οικονομική μετανάστευση της δεκαετίας του 1960 και της δεκαετίας του 1979 που προκάλεσε η έκθεση, οδήγησε επίσης σε μία “επαναδόμηση” που αμφισβήτησε την εικόνα της οικονομικής μετανάστευσης ανδρών, ενώ παράλληλα οι γυναίκες και τα παιδιά περιμένουν στο σπίτι, την οποία δημιουργεί το τραγούδι “Ελληνικό κρασί”. Το ένα τρίτο οικονομικών μεταναστών, αυτά τα χρόνια ήταν γυναίκες και αποτελούσαν επίσης σημαντικό ποσοστό από την Ελλάδα.

Η γυναικεία μετανάστευση εργατικού δυναμικού επικεντρώθηκε σε εργοστάσια, όπου το εργατικό δυναμικό αποτελούταν από ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών: μικρές συναρμολογήσεις στη γραμμή παραγωγής ή παρόμοιες θέσεις εργασίας στη βιομηχανία τροφίμων και ειδών ένδυσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εταιρεία Piersburg στο Νόις⁹⁰, η οποία απασχολούσε κυρίως Ελληνίδες γυναίκες. Γνωστός έγινε ο εργατικός αγώνας τους⁹¹ ενάντια στην επονομαζόμενη “χαμηλή μισθολογική ομάδα”, ως προς τους χαμηλότερους μισθούς για τις γυναίκες σε σχέση με τους άντρες.

Με την προφανή έκρηξη της κρίσης, υπάρχει και πάλι μετακίνηση ανθρώπων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας. Συνολικά, 400.000 περίπου Έλληνες έχουν μεταναστεύσει από το 2010. Σημαντικό ποσοστό αυτών στη Γερμανία. Είναι κυρίως νέοι άνθρωποι, αλλά σε αντίθεση με τους μετανάστες εργαζόμενους της δεκαετίας του '60 και του '70, έχουν καλή γενική εκπαίδευση και είναι κοσμοπολίτες. Στο Βερολίνο μόνο, ζουν 18.000.

Όταν η έκθεση “Ο θεός Χασάν και η γενιά των εγγονών” μεταφέρθηκε στο Βερολίνο-Πάνκοου, το Χειμώνα του 2017/2018, η νέα μετανάστευση αποτέλεσε επίσης αντικείμενο συνοδευτικών εκδηλώσεων: “Η κρίση βρίσκεται σε έτοιμες βαλίτσες. Στο Βερολίνο αυτή τη στιγμή αδειάζουν

⁸⁹ Πρβλ. Εδώ το εξαιρετικό άρθρο του Jan Feddersen „Flokatis zum Mitsingen“ στο Dschungel.World vom 27.09.2012

⁹⁰ Όταν η έκθεση «Ο θεός Χασάν» ήταν σε περιοδεία στη Γερμανία, στο φουαγιέ της πόλης Νόις, μία στήλη και συνοδευτικά γεγονότα υπενθύμισαν ότι το Νόις ήταν κέντρο της εργατικής μετανάστευσης στη Δυτική Γερμανία και φυσικά, τον αγώνα των Ελλήνων εργατών κοντά στο Πιερμπουργκ.

⁹¹ Dieter Braeg (επιμ.) 2012: [Wilder Streik – das ist Revolution!](#) Der Streik der Arbeiterinnen bei Pierburg in Neuss 1973, Βερολίνο.

πολλές βαλίτσες”. Στη 1.10.2011 ένα άρθρο της Τάγκεσπίγκελ είχε τον τίτλο “Νέοι Ευρωπαίοι αναζητούν την τύχη τους στο Βερολίνο”. Στη συνοδευτική εκδήλωση για την έκθεση “Ο Χασάν στο Πάνκοου” την 1η Φεβρουαρίου 2018 στο Μουσείο Πάνκοου για την “Νεαρή Ευρώπη στο Πάνκοου”, οι 30 περίπου επισκέπτες ήρθαν επανειλημμένα αντιμέτωποι με το ερώτημα πώς εξηγείται η μεγάλη εισροή νέων Ευρωπαίων στο Βερολίνο και ειδικότερα στην περιοχή του Πάνκοου”. Αυτό αναφέρεται στην έκθεση στις 4 Φεβρουαρίου 2018⁹².

(Ντόρτμουντ, τον Ιανουάριο του 2020)

⁹² www.onkel-hasan.de

